

Primjena »Obznane« na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini

Od osnutka Hrvatske pučke seljačke stranke (dalje HPSS) do protezanja Zakona o zaštiti države na njene pristalice (god. 1924) prošle su tačno dvije decenije. HPSS se, u prvom razdoblju svoga postojanja, osim subjektivnih teškoća vezanih za konstituisanje, sukobljavala s nizom objektivnih problema — prije svega, s krajnje nepovoljnim izbornim cenzusom. Prvi put sudjelujući na izborima god. 1908, HPSS je, baš zbog toga što su pravo glasa imali samo imućni seljaci, dobila tri tisuće glasova, odnosno tri poslanička mandata.¹ Razdoblje do ujedinjenja naših naroda (1918) karakteristično je po postupnom usponu HPSS. Prošireno biračko pravo imalo je za posljedicu da je za HPSS god. 1910. glasalo 16.000 birača, koji su joj donijeli devet poslaničkih mandata, a god. 1911. 18.000.² Iako je broj glasača koji su se opredjeljivali za HPSS uočljiv pokazatelj rasta stranke, ipak ona usprkos neprestanom usponu do god. 1918, nije postala *partijom masa*. Rezultati koje je HPSS ostvarila bili su uvjetovani i opštim društvenim odnosima u tom dijelu Monarhije i tempom razvoja njene najšire baze — seljaštva, i faktorima koji su proizlazili iz same stranke. Prije svega tu je riječ o: 1. odsustvu zahtjeva za radikalno provođenje agrarne reforme što je rezultiralo zanemarivanjem onoga bitnog za seljaštvo — otkloniti koliko-toliko glad za zemljom; i 2. i suviše otvoreno izraženo austrofilstvu Stjepana Radića.

Završetak prvog svjetskog rata, stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i njena organizacija na osnovama krajnjeg centralizma iz temelja su promijenili pravac razvoja HPSS i dali mu nove, neslućene, dimenzije. Govor Stjepana Radića na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća (24. novembra 1918), u kojem se zalagao za republikanski oblik nove zajednice i federalističko uređenje buduće države i koji je naišao na negodovanje, kao da je najavio svu žestinu borbe i dugotrajnost nesporazuma koji će izbijati oko Hrvatske republikanske seljačke stranke³ (dalje HRSS) i

¹ F. Filipović, Izabrani spisi, Beograd 1962, I, 82.

² Ibidem; po Milanu Marjanoviću taj je broj 1908. bio još skromniji — iznosio je 1310 glasova. Stjepan Radić, str. 96.

³ Na izvanrednoj glavnoj skupštini HPSS koja je održana 8. 12. 1920, u prisustvu blizu 100.000 pristaša, Josip Predavec predložio je osam *zaključaka* koji su usvojeni. Prvi se odnosio na *zvaničnu* promjenu naziva stranke. Pošto je navedeno više razloga odlučeno je da »pravi i podpun naslov ima od danas (8. 12. 1920) biti: Hrvatska republikanska seljačka stranka ili HRSS...«

Historijski arhiv grada Zagreba. Arhiv Stjepana Radića, 904, 38.

Slobodni dom, godina XIX, br. 42, str. 2.

Jutarnji list, br. 3185 od 9. 12. 1920.

Z. Kulundžiću se u knjizi *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967, 162, potkrala greška datiravši skupštinu 18. 12. 1920.

ličnosti njenog predsjednika. Tu orijentaciju odobrilo je dan kasnije oko 3 000 povjerenika stranke na glavnoj skupštini.⁴ Na vanrednom kongresu stranke, 2. februara 1919. godine, 6 834 seljačka izaslanika primila su Uroićevu rezoluciju kojom je hrvatsko seljaštvo postavilo kao nacionalni zahtjev parolu državne nezavisnosti, istaklo zahtjeve za realizaciju prava na samoopredjeljenje, zahtjev za posebnom hrvatskom konstituantom i seljačkom mirotvornom republikom.⁵ Dok su se gotovo sve ostale hrvatske stranke povukle pred ofenzivom centralističke politike, izuzetak je činila npr. hrvatska stranka prava, HRSS je započela otvorenu borbu protiv unitarističke politike vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. I stranka, i njen doživotni vođa, koji je »kao uslov za federaciju (kurz. T. I.) sa Srbijom zahtijevao da hrvatski narod dobije pravo na samoodređenje«⁶ (kurz. T. I.), tim su stavovima obezbijedili sebi ne samo kod seljaštva Hrvatske nego i kod seljaštva ostalih naših krajeva, a posebno tamo gdje su živjeli Hrvati — poziciju isključivog borca za promjenu nesnosnog položaja. Neprocjenjiv faktor koji je HRSS i njenom predsjedniku pribavljao takav oreol su praktične mjere vlasti protiv hrvatskog seljaštva (npr. žigosanje stoke novembra 1920. godine). Ne samo spomenuti stavovi i zahtjevi HRSS, nego još više i neposredne nakane i koraci koje je stranka poduzimala na spoljnopolitičkom planu, i te kako su zabrinjavali najodgovornije faktore u državi. To je razumljivo, jer se tako međunarodna javnost upoznavala s obimom i suštinom hrvatskog pitanja. Veoma je značajno da svi apeli, peticije, memorandum, koje je HRSS upućivala međunarodnim konferencijama u Pariz ili Đenovu i Ligi naroda u Ženevu (1919—1922)⁷, a imali su za cilj psihološki efekat, nisu utjecali na rješavanje problema. Ali je sigurno da su reperkusije na unutarnjem planu bile i te kako evidentne. Vodstvo HRSS i njegove pristalice su preko seoskih, mjesnih i kotarskih organizacija, agitacijom, propagandom i pisanom riječi neprestano i krajnje angažovano ispoljavali svoju opredijeljenost za samostalnu hrvatsku državu u granicama Kraljevine SHS, za seljačku republiku, za pacifizam, za dosljednu ravnopravnost u međunarodnim odnosima, isključujući apsolutno elemente centralizma i hegemonizma. Najeklatantnije je to izbijalo u vrijeme izbora i onih za Ustavo-

⁴ U zagrebačkoj »Streljani« (danas kino »Sloboda«) delegati iz oko 420 sela, donijeli su u ime više od 50.000 seljaka prijedlog da se stranka formalno proglasi republikanskom, tj. da promijeni naziv HPSS u HRSS.

⁵ Stjepan Radić, Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, *Slobodni dom*, 1923, br. 46, str. 1.

⁶ F. Filipović, n. dj., I, 47.

⁷ Prema zaključku gotovo 7 000 delegata vanredne skupštine HRSS 2. februara 1919. godine, koji su izrazili volju i spremnost da do kraja brane pravo samoopredjeljenja, potkraj marta god. 1919. Konferenciji mira u Parizu poslana je peticija sa zahtjevom da se hrvatskom narodu prizna životno pravo na samoopredjeljenje i posebnu hrvatsku konstituantu. Memorandum upućen predsjedniku W. Wilsonu sadržavao je 167.667 potpisa i krstova muških i ženskih osoba starijih od 18 godina sa petnaest priloga koji su obrazložili i opravdavali hrvatsko stanovište.

Slobodni dom, 1923, br. 46, str. 1.

S. Radić, Put k seljačkoj republici, str. 15.

M. Marjanović, Stjepan Radić, 135.

tvornu skupštinu 1920. i parlamentarnih 1923—1925. godine⁸, kojom pri-likom je hrvatski narod plebiscitarno odobrio politiku HRSS. Intransigentnost HRSS u pogledu nepolaganja zakletve kralju njenih zastupnika, nepriznavanja Ustava, apstinencija njenih zastupnika od rada u Narodnoj skupštini, koja je proizlazila iz nemirenja sa postojećom hegemonističkom politikom vladajućih krugova, pribavila joj je poziciju jednog od glavnih stubova anticentralističkog fronta. Takvu ulogu HRSS je imala u svim akcijama opoziciono raspoloženih snaga, npr. u djelatnosti Federalističkog (1923. godine) ili Opozicionog bloka (1924. godine)⁹.

Povjerljivi podaci iz arhivskih dokumenata vjerno svjedoče da su narodne mase u svim, i priznatim i nepriznatim, nacionalnim sredinama, u pogledu utjecaja na tokove opšteg razvitka Kraljevine SHS i posljedica tih tokova po njihove egzistencijalne interese, u odnosu na mjesto i ulogu buržoazije, bile u inferiornom položaju. Presudno odlučan utjecaj na te tokove imala je, u nas, upravo — buržoazija, koja u višenacionalnoj državi »izuzevši jedan deo krupnog finansijskog i industrijskog kapitala, nije od samog početka uspevala da se međusobno privredno poveže i organizuje zajedničku eksploataciju bogatstava nove države«.¹⁰ Kada je riječ o ulozi centralističkih ili anticentralističkih snaga Kraljevine SHS bilo bi iluzorno tražiti idealističke elemente i na jednoj i na drugoj strani. U osnovi svih poteza i akcija, koje su spomenute i o kojima će biti riječi, treba gledati nastojanja nosilaca stranačke politike da nametnu svoja rješenja.¹¹

Aktivnost Stjepana Radića, zastupnika i agitatora HRSS, te djelatnost organizacija stranke, bili su, može se reći, »trn u oku« i centralne i lokalnih vlasti. Bez obzira na apstinenciju HRSS, odnos stranke i vlasti se sve više i više zaoštravao, upravo zbog neprestanog uspona HRSS. Stranka u cjelini i svaki njen pristalica dobili su epitet »separatizma« i »antidržavnosti«. Radićev govor u Narodnom vijeću 24. novembra 1918. god.,¹² njegovi daljnji istupi, zatim velike skupštine HRSS s kraja 1918. i na početku 1919, pa nesporazumi oko rasprava koje su izazvane donošenjem Ustava, te konačno žučljiva propaganda svojevrsnog republikanizma i po-

⁸ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine. Beograd 1921; L. M. Kostić, Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. g. Beograd 1924; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. 2. 1925. Beograd 1926.

⁹ V. Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo, god. XVII, 1966—1967, str. 231—277 i B. Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevo vladu 1924. g. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka - Zbornik radova*, VII, 1965, 345—406.

¹⁰ V. Čubrilović, Uvod u istoriju Jugoslavije od 1918—1945. *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*. Zbornik predavanja, Beograd 1958, 12.

¹¹ »Politički interes prikrivao je ekonomske uzroke za ovu borbu, (centralista i federalista m. o.) čiju je motornu, pokretačku snagu predstavljao u prvom redu materijalni interes predvodničkog sloja odnosno sredine s ovim ili onim programom. Klasni elementi bili su imanentni u politički centralista i federalista i u pogledu socijalnog i nacionalnog pitanja. A politički tadani razvitak otkrivao je na mnogim konkretnim činjenicama da je i tu bila 'politička koncentrirani izraz ekonomike'. F. Čulinović, *Ekonomska i političko stanje Jugoslavije od 1921—1929*, na i. mj., 206.

¹² S. Radić, *Gospodstva politika bez naroda i protiv narodu*, Zagreb 1920.

litike ravnopravnosti, koja je bila formalno i stvarno u direktnoj opreci s centralističkom praksom, imali su za posljedice teške, gotovo nepremostive nesporazume.

Stjepan Radić se ubrzo našao u zatvoru (već 1919. god.), sastanci i skupštine HRSS su zabranjeni, a glasilo stranke bilo je obustavljeno.¹³ Takav je odnos naročito bio potenciran od vremena kad je stranka prešla granice Hrvatske i organizaciono se učvrstila na teritoriju Bosne i Hercegovine. Pojedini su organi vlasti u praćenju aktivnosti agitatora i djelovanja članova HRSS išli u pogledu konspirativnosti u krajnost, ispoljavajući nepovjerenje čak u odnosu na vlastite organe¹⁴. Centralnoj vlasti je i te kako bilo stalo da kontrolira i onemogućuje djelatnost HRSS i zbog toga što je Radićeva stranka iz godine u godinu postajala faktor okupljanja anti-centralističkih snaga. Sprega tih snaga i HRSS krila je u sebi, upravo zbog ekspanzionizma i nepomirljivoga političkog kursa Radićeve stranke, potencijalnu, pa i neposrednu opasnost. Pri tome treba podsjetiti na ulogu i poziciju HRSS u Hrvatskom bloku¹⁵ i drugim sličnim grupacijama čije su i osnivanje i djelatnost bili usmjereni na promjenu tadašnjeg odnosa snaga, a što, razumljivo, nije odgovaralo vlastodržcima. Izvanredan uspjeh koji je HRSS polučila na parlamentarnim izborima 18. marta 1923. godine¹⁶ značio je u osnovi novu afirmaciju federalistički nastrojenih snaga. Osjetilo se to odmah nakon izbora. Ideju o potrebi revizije unutrašnjeg uređenja zastupali su pored Stjepana Radića, dr Mehmed Spaho, šef Jugoslovenske muslimanske organizacije i dr Anton Korošec, predsjednik Slovenske ljudske stranke.¹⁷ Na početku god. 1924. vodstva HRSS, Slovenske ljudske stranke i JMO razvila su intenzivnu saradnju s onim beogradskim

¹³ S. Radić, Put k seljačkoj republici, str. 49.

¹⁴ Tako se npr. sreski poglavar iz Fojnice, šaljući spisak glavnih agitatora, izvinjavao velikom županu sarajevske oblasti (12. 12. 1923) što ne piše mašinom, već rukom jer je »pokraj sve poverljivosti... osoblja preferirao ovaj način...« Arhiv Socijalističke Republike BiH (dalje ASR BiH) Fond velikog župana sarajevske oblasti (dalje VZ SO) 1924./Pov. br. 448-22.

¹⁵ Hrvatski blok formiran je 10. avgusta 1921. od Hrvatske zajednice i HRSS. *Slobodni dom*, 1923, br. 33, str. 1, H. Matković, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, knj. V, 1963.

¹⁶ 473.753 glasa zbog tadašnjeg izbornog sistema donijela su joj povećanje broja zastupnika od 50 na 70, umjesto 103 ili 104. Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, str. 173. U listu *Borba* iz Zagreba, broj 14, str. 1 od 24. 3. 1923. ovim je riječima ocijenjen rezultat HRSS u izborima: »HRSS je okupila oko sebe sve slojeve i klase pa i one koji se međusobno i te kako bore i pobijaju, kao kapitalisti i radnici, bogate gazde i lihvari, seoski težaci i siromašni seljaci. Ali HRSS nije samo okupila oko sebe te razne klase i slojeve... ona ih je skupila i obuhvatila u samim svojim organizacijama i redovima.«

¹⁷ Sporazum koji su šefovi HRSS, JMO i Slovenske ljudske stranke sklopili potkraj marta 1923. god. u Zagrebu imao je za rezultat formiranje tzv. Federalističkog ili Revizionističkog bloka. Istakavši zahtjev za stvaranjem federativne državne zajednice, na bazi istorijskih granica pojedinih jugoslovenskih oblasti, dobio je dimenzije prvorazrednoga političkog događaja. V. *Pravda*. Organ Jugoslovenske muslimanske organizacije. Sarajevo 1924. godine, br. 125, str. 1; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I. Može se smatrati da je epizoda oko »Markovog protokola« jedna od posljedica aktivnosti Federalističkog bloka koja je i »natjerala« Narodnu radikalnu stranku da stupi u razgovore i pregovore najprije sa HRSS, a zatim sa SLJS i JMO. V. *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, godina XVII, str. 231—277.

krugovima koji su takođe bili protivnici vladavine Narodne radikalne stranke (Ljuba Davidović — Demokratska stranka, dr Ivanić — vođa Protićevih radikala, Voja Lazić — Savez zemljoradnika). U martu god. 1924. formiran je tzv. Opozicioni blok sa ciljem da se »dobrom državnom upravom utare put konačnom sporazumu o *unutarnjem uređenju* naše države«. ¹⁸ U pogledu odnosa spomenutih snaga još je senzacionalniji obrat izazvan prekidom apstinencije HRSS, odnosno dolaskom njenih zastupnika u Narodnu skupštinu. Takvim razvojem događaja »uži« opozicioni blok (Slovenska ljudska stranka, JMO i Demokratska stranka¹⁹), odnosno »širi« (HRSS i Savez zemljoradnika), bez obzira na veoma čvrstu poziciju krugova oko kralja Aleksandra i Narodne radikalne stranke, *mogao* je da postane faktor nestabilnosti režima. Konfrontacija opozicionog bloka s jedne, te Narodne radikalne stranke, Samostalne demokratske stranke s druge bila je vrlo intenzivna i imala je za posljedicu pad nekoliko vlada. I kralju Aleksandru i Nikoli Pašiću, kao glavnim eksponentima hegemonističke politike, najveća, posredna, opasnost prijetila je, ipak, od HRSS. Odnos Radićeve stranke prema vladi opozicionog bloka svodio se na »potporu« koju je i dr Vlatko Maček opetovano potvrdio.²⁰ Obol toku i tempu odnosa snaga davalo je više faktora. Dok je u toku vladine krize Nikola Pašić, 29. aprila 1924. godine, krajnje prijetećim tonom izjavio u Bijeljini »da će se radikalna stranka boriti *kerolju* (kurz. T. I.) protiv svakoga ko bude protiv sadašnjeg stanja«²¹, dotle je na Kongresu HRSS, 1. maja 1924, u pogledu taktike odlučeno da bi »poslanici HRSS bili sporazumni da stupe u poslovnu ili koncentracionu vladu za *slučaj da to odgvara njihovim zahtjevima*«²² (kurz. T. I.). Kada je stav prema kriznim pitanjima dvaju vrlo utjecajnih faktora (HRSS i Narodne radikalne stranke) bio toliko disparatan, kad su stranke opozicionog bloka u svojim pogledima ispoljavale nedopustivo nizak stepen koherentnosti, položaj opozicije i njene vlade²³, koji je s parlamentarnog stanovišta bio dosta čvrst, nije mogao bitno da se izmijeni nabolje. Da bi se shvatila *suština* položaja »drugog ustavnog faktora«, Narodne radikalne stranke, opozicije i HRSS, a time i *suština mjera* koje će vladajući faktori poduzeti treba u prvom redu ukazati na dvije relevantne činjenice: 1. Opozicija je u vrlo zamršenoj situaciji ispoljila nedovoljnu odlučnost i sposobnost da istupa u praksi *jedinstveno*, pokazujući režimu da, u krajnjoj liniji zbog neusaglašenosti

¹⁸ Defektnost ovog, kao i sličnih ranijih i kasnijih ad hoc sporazuma bila je u njihovoj efemerosti. Prema *Pravdi*, 1924, br. 125, 1. »Obrazovanje opozicionog bloka imalo je za najglavniju zadaću da omogući dolazak zastupnika Hrvata...«

V. Veliki župan sarajevske oblasti — dalje: VŽSO — 1924/Pov. br. 483, *Slobodni dom*, 1924, br. 5, str. 7.

¹⁹ S obzirom da je opozicioni blok postao realnost S. Pribičević je sa 14 svojih istomišljenika istupio iz Demokratske stranke i formirao jezgro Samostalne demokratske stranke. V. J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, str. 520.

²⁰ V. *Pravda*, 31. VI 1924. i 14. VIII 1924.

²¹ Prema *Pravdi*, 3. V 1924, str. 1.

²² Ibid.

²³ V. B. *Gligorijević*, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924, n. dj., 345—406.

svojih aktivnosti, opasnost faktično ne dolazi sa njene strane.²⁴ 2. HRSS je politikom taktiziranja indirektno slabila šanse opozicije da postane faktor koji bi bio potpuno respektiran, ali je s druge neodređenošću stavova permanentno bila opasnost za režim. Ne treba zaboraviti da je svaki realan aranžman HRSS sa opozicionim snagama, zapravo predstavljao životnu opasnost za hegemoniste, tj. njihovu sudbinu. Međutim, do svega toga nije došlo, jer su i Radić i vodstvo stranke realno ocijenili da HRSS sa opozicionim blokom, u kojem bi HRSS eventualno imala i vodeću ulogu, ne mogu ništa postići. Stjepan Radić je koketirajući s opozicijom nastojao izgraditi pozicije koje bi, s pomoću novih izbora, pružile HRSS šansu da postane isključivi faktor rješavanja *svojih* pitanja (i stranke i hrvatskog naroda). Trasiranje politike HRSS tim i sličnim stavovima moglo bi da bude indikator kasnijih poteza HRSS i osnova za objašnjenje kursa postupnog odstupanja HRSS od svojih temeljnih principa, što će se do kraja i ispoljiti nakon parlamentarnih izbora 1925. godine. 3. Ulogu kralja i njegove sredine potpuno je tačno uočila opozicija. U glasilima opozicionih stranaka, ezopovskim jezikom, iznesene su optužbe na adresu »drugog ustavnog faktora«. Prema *Pravdi* »nije parlamenat ono, što bi on morao da bude: ima jača sila nad parlamentom, koja nije nikome odgovorna i koja hoće da radi ono što joj je volja«. ²⁵ Očito je da su konci cjelokupne političke situacije bili u rukama kralja i njemu odanih faktora. Odnos Stjepana Radića prema kralju i njegovoj ulozi gotovo se uopšte nije razlikovao od odnosa HRSS prema ostalim činionicima parlamentarne krize — bio je neodređen i nedosljedan — jednom riječju lavirajući. U govoru u Riječici kod Karlovca on otvoreno priznaje drugi ustavni faktor, ali ga je uvijek ograničio parlamentarizmom i suverenitetom.²⁶ Mjesec dana kasnije, predsjednik HRSS je bio mišljenja da je »najzabrinutiji za opće dobro Kralj« pa tako tumači da je »zahvatio, da riješi krizu, što je moglo izgledati da je to formalno lični režim, a stvarno je to bila jedna patriotska brigada«. ²⁷ Kako se krizna situacija produžavala tako je i Stjepan Radić postajao u svojim istupima sve žučljiviji, npr. u govoru održanom 1. novembra 1924. u Zagrebu.²⁸ I taj put, kao i često do tada, a i kasnije, uloga Stjepana Radića — kada je riječ o HRSS — bila je presudna. On je poduzimao *sve* da bi učinio svoju stranku faktorom s kojim bi odgovorni krugovi Kraljevine *morali* da pregovaraju. Sa svojom strankom, sa svojim

²⁴ Ljuba Davidović je oko sredine juna 1924. izjavio: »Radić je otišao u Moskvu sam na svoju ruku.« Prema *Pravdi* od 17. juna 1924. U rezoluciji opozicionog bloka se veli: »Nažalost, predstavnici stranaka ugovornica moraju konstatirati, da je situacija u tolikoj mjeri iskvarena, da se tek *prethodno* (kurz. T. I.) moraju za saniranje odnosa stvoriti pogodbe za takovu dalekosežnu aktivnost.« Prema *Pravdi* od 8. jula 1924. Međutim u predizbornoj periodu dr Spaho je preko »Jugoslovenskog lista prijetio S. Radiću da će JMO (za uzvrat HRSS) »potražiti birače i među onima koji pristaju uz g. Radića. *Pravda* od 21. 11. 1924. Slične izjave koje su imale ton zaostravanja odnosa unutar opozicije čule su se i od Slovenske ljudske stranke. V. *Pravda*, 26. XI 1924.

²⁵ *Pravda*, 17. X 1924.

²⁶ *Pravda*, 25. IX 1924.

²⁷ Prema *Pravdi*, 26. X 1924. *Slobodni dom*, 22. X 1924. zamjerao je Lj. Davidoviću što prilikom demisije nije upozorio drugi ustavni faktor »da ovakav poziv (Lj. Davidoviću da dà ostavku — m. o.) ruši temelj države i onemogućuje svaki sporazum s Hrvatima«.

²⁸ V. *Slobodni dom*, 5. XI 1924.

brojnim pristalicama išao je *svojim* putem ka cilju i stoga se ne bi moglo reći da »Radić nije umeo... da podese svoje držanje prema takvoj situaciji«. ²⁹ Posljedice takve taktike velikog stila pogađale su i opoziciju i režim, ali i svoje interpretatore. Vladajući krugovi (pri čemu se ličnost kralja ne smije ni jednog trenutka prenebregnuti), raspisavši nove parlamentarne izbore za 8. februar 1925. godine, pobrinuli su se da *potpuno uklone HRSS i Stjepana Radića s pozornice političkih zbivanja*. Režim nikad nije ispuštao iz vida da koliko god je najveća stranka hrvatskog naroda u praksi bila prilično bezopasan faktor, toliko je, još više zbog poteza, koje je Stjepan Radić poduzeo u inostranstvu i *nagovještavane aktivnosti*³⁰, mogla da postane uzrokom krajnje nestabilnosti režima.

Raspis trećih parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS³¹ bio je, i za HRSS i za ostale stranke, podsticaj za okupljanje pristalica i nova prilika za još aktivnije istupanje.

Od izbora za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920, zatim onih obavljenih 18. marta 1923. do ovih o kojima je riječ — HRSS je postala, po broju svojih pristaša, nesumnjiv zastupnik interesa hrvatskog naroda. To, gotovo, plebiscitarno izjašnjavanje Hrvata bilo je uslovljeno opštim političko-ekonomskim statusom Hrvata (čije se poboljšanje nije moglo ni očekivati zbog upornosti centralista u provođenju svoje politike), izvanredno upornim radom agitatora i propagatora, dosljednim provođenjem organizacije stranke i neprestanom *moćnošću* realizacije programskih stavova.

Rezultanta političkih kretanja među Hrvatima prvih godina postojanja Kraljevine SHS bila je — enorman rast HRSS. Najbrojniji njen sloj bili su, razumljivo seljaci. Međutim, zbog toga što je HRSS »progutala« većinu ostalih hrvatskih stranaka ili ih svela na beznačajne faktore, okupila je u svojim redovima gotovo i svo građanstvo.

U toku tog nesuzdržljivog organizovanja najbrojnije stranke hrvatskog naroda tu i tamo se čulo ili napisalo da suštinski više i nije riječ o stranci, nego, o tzv. hrvatskom narodnom pokretu. Iako taj termin nije uobičajen u istoriografiji, ipak njegova upotreba i te kako ima svoj *raison d'être*.³² S obzirom da je po svojoj strukturi bio višeslojan, teško bi mu bilo preciznije odrediti i vrijeme nastanka i punu dimenziju. Po Ivi Šariniću konceptiran je čitav pokret znatno prije »no prvi i glavni formulator ideologije hrvatskog seljačkog pokreta bio je Stjepan Radić«. ³³ Prvi kreator i organizator HRSS ocjenjivao je tu pojavu ovim riječima: »svi mi već *odavna* vidimo i osjećamo, da HRSS više nije samo politička stranka, nego

²⁹ Isto.

³⁰ »HRSS će kandidirati u svim izbornim okruzima (Vojvodine)... Predsjedništvo HRSS u načelu je zaključilo da postavi kandidacione liste u Crnoj Gori na način da to bude upereno protiv radikala i samostalaca. Stvorena je odluka da HRSS bude kandidirana i u Makedoniji«. *Pravda* od 13. novembra 1924.

³¹ *V. Politika*, 11. XI 1924, str. 4.

³² Ponekad se definira terminom »Hrvatski seljački pokret«, a često (do 27. 3. 1925) s dodatkom »republikanski«.

³³ *I. Šarinić*, *Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta*, Zagreb 1935, 173.

da je to najveći politički i socijalni pokret (kurz. T. I.) što je do sada zahvatio hrvatski narod.⁸⁴ Ivan Ribar ga proteže na 1920. godinu.⁸⁵ Mislim da bi bilo pogrešno strogo ga vremenski ograničavati jer se, zapravo, radi o pojavi koja se začela u državi stvorenoj 1. decembra 1918, a njegove su dimenzije i suština zavisile od opštih društveno-političkih i ekonomskih prilika u Kraljevini, posebno od odnosa Hrvata prema Radićevoj stranci. Osnovno za shvatanje problematike, o kojoj je ovdje riječ, jest spoznaja *izrastanja* hrvatskog narodnog pokreta iz HRSS, kao pretežno političke organizacije i ocjenjivanje svih pojava oko HRSS kroz prizmu postojanja toga pokreta. Baš taj politički aspekt pokreta⁸⁶ uslovljavao je proširivanje polja primjene mjera koje je poduzimala vlast. Događaji na unutarnjem planu pružali su i centralnoj i lokalnim vlastima široke mogućnosti za manevre prema HRSS. Neposredno nakon raspisivanja izbora, *Pravda* je mogla odlučno da konstatira: »Danas HRSS nije stranka, već jak i moćan pokret, u kom je ujedinjen sav hrvatski narod...«⁸⁷ Kao jedna od potvrda te ocjene može poslužiti i izjašnjavaње »zajedničara« za republiku.⁸⁸ Upravo taj pokret, front oko Stjepana Radića, u nejasnoj političkoj situaciji pred parlamentarne izbore, trebalo je, ne birajući sredstva, a primjenjujući taktiku — »napad je najbolja odbrana« — uništiti ili bar oslabiti toliko da se učini bezopasnim.

Pomenuta aktivnost, odnosno potezi predsjednika HRSS Stjepana Radića usmjereni ka inostranstvu (v. bilješku 7) nisu nikad ostajali nezapaženi. Kada bi se istraživala skala uzroka, zbog kojih su poduzimani, vjerojatno bi bila prilično široka. Simptomatično u njihovoj pojavi bile su okolnosti u kojima su se ti potezi poduzimali. Pozicija i S. Radića i stranke u cjelini ličila je tada na — čorsokak. Način ujedinjenja, budući oblik države, forma vladavine, praktične posljedice hegemonističke politike, pravo naroda na samoupredjeljenje — samo su blijeda ilustracija antipodnih stanovišta HRSS i vladajućih faktora. Ne postoje određene indicije na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da se potezima usmjerenim na Pariz, Đenovu, Ženevu, London zamišljalo posebno rješenje problema koje je HRSS pokre-

⁸⁴ S. Radić, u članku »Federacija HRSS«, *Slobodni dom*, 30. IV 1924.

⁸⁵ U knjizi: *Iz moje političke suradnje (1909—1963)*, Zagreb 1965, str. 232. veli da je »obuhvatio ne samo seljake bez obrata da li su bogati, srednji ili siromašni, da li su gazde ili najamni poljoprivredni radnici na njihovim gazdinstvima već i sve stanovnike gradova: obrtnike, trgovce, zeleniše, činovnike, službenike, penzionere, naročito penzionirane oficire, podoficire propale Austro-Ugarske, slobodne profesije bez obrata na političke stranačke pripadnosti«.

⁸⁶ »Takav podhvat ili pokret uspio je S. Radiću sasvim politički (kurz. T. I.) ali ne toliko gospodarski i kulturno-prosvjetno. Ali... lakše je svuda, pa i na selu — skupiti ljude za političku akciju (npr. glasovanje), nego za gospodarski i prosvjetni posao. U politici ljudi od zgrade do zgrade manifestiraju, a u gospodarstvu i prosvjeti treba trajno i po određenom planu raditi.« M. Glojnarčić, *Borba Hrvata, Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919—1939)*, Zagreb 1946, 246.

⁸⁷ *Pravda*, 14. XI 1924.

⁸⁸ Na sjednici vijeća Hrvatske zajednice potkraj novembra 1924. prihvaćen je »definitivan zaključak da se stranka prozove republikanskom. Nadalje je zaključeno da Hrvatska zajednica neće postavljati svojih kandidacionih lista nego da će članovi i pristaše Hrvatske zajednice glasati i raditi za kandidacione liste HRSS« (*Intarnji list*, 24. XI 1924.).

tala.³⁹ Ako su potezi vodstva HRSS u inostranstvu bili od neke koristi za hrvatski narod — onda bi to mogao biti isključivo povećani »publicity« pitanja koja je ono pokretalo. Opsežnija analiza tih akcija, naročito predsjednika HRSS, nesumnjivo bi pokazala da se zapravo radilo o želji da se *spoznava* reagiranje inostranih faktora na prilike u Kraljevini⁴⁰ i »*poznavanju*« međunarodne javnosti, odnosno krugova naklonjenih našim narodima sa stvarnim stanjem i odnosima u Kraljevini SHS.

Ne bi trebalo gubiti iz vida da je ta djelatnost HRSS, a naročito putovanja Stjepana Radića imala i »drugu stranu medalje«. Dok su ta djelatnost i govori u zemlji bili za vladajući režim argumenti za »separatizam« HRSS, dotle su te aktivnosti poduzete u inostranstvu bile čvrsta osnova za širenje teze o »antidržavnosti« HRSS. Treba isto tako istaći da su se te, ipak, ekskluzivističke misije predsjednika HRSS, poduzimane sa ciljem da pospješje rješenje samo hrvatskog pitanja, negativno odražavale na borbu ostalih ugroženih naroda u Kraljevini SHS.

Nakon izbora od 18. marta 1923. godine Hrvatsko narodno zastupstvo je na svom prvom sastanku zaključilo da se »mora napokon zainteresirati evropsko javno mnijenje uobće, a Savez Naroda napose tako da beogradski vlastodršci počnu poštivati pravo samoodređenja naroda hrvatskoga barem pod moralnim pritiskom prosviećenoga javnog mnijenja...«⁴¹ Epizoda sa »Markovim protokolom« ublažila je nastojanja uperena u tom pravcu, ali ne zadugo. S obzirom da odredbe »protokola« nisu donosile očekivane rezultate, u zvaničnim stavovima Hrvatskog narodnog zastupstva, Glavnog odbora stranke i, posebno, Stjepana Radića sve se rjeđe ispoljavala želja za nastavljanjem politike sporazuma. Na sve otvorenije istupe vlasti protiv HRSS (skupština od 24. juna 1923. rastjerana je kundacima) Radić je sebe i druge tješio riječima da ako »budemo stalni i strpljivi, sigurno je, da će nas *pacifistički* svijet pomoći diplomatskom i svakom drugom pomoći.«⁴² Na prekid svih obaveza i daljnjih pregovora o sporazumu sa Pašićevim radikalima, koji također nisu imali potrebe za taktiziranje, predsjednik HRSS se odlučio uvjerivši se u snagu hrvatskog seljačkog pokreta, provedenu izbornu mobilizaciju i razuvjerivši pojedince da bi im stranka, odnosno pokret, mogli obezbijediti lične probitke. U povodu objavljivanja teksta »Markovog protokola«, Stjepan Radić je održao iza-zivački govor, koji je imao takav odjek da je 21. jula 1923. godine napustio domovinu, a Hrvatsko je narodno zastupstvo, nakon detaljnog prou-

³⁹ U XLI pismu iz Londona, a u povodu sporazuma Radić je pisao: »... mi ne čekamo ni uputa, a kamoli zapovjedi ni iz boljševičke Moskve, ni iz papinskoga Rima, ni iz habsburške Pešte. Ni od ostalih naroda mi ništa ne molimo, a vrlo malo mi očekujemo« (*Slobodni dom*, 2. I 1924, 3).

⁴⁰ Radić je svom pratiocu Sandomirskom rekao: »I vidite glavna svrha: moga puta u inozemstvo bila je da se informiram kako bi se prema amputaciji ponijeli odlučni faktori međunarodne politike.« *Arhiv Jugoslavije »Zapisnik o istrazi« vođen 1925. zbog puta S. Radića u Moskvu i pristupanja Seljačkoj internacionali* (dalje A. J. »Zapisnik«). Tvrdjenja da je S. Radić, pod pritiskom hrvatskih seljačkih masa, koje su se sve više revolucionisale, bio *prisiljen* da ode u Moskvu i otpočne pregovore izgledaju nerealna. V. F. Filipović, Izabrani spisi, I, 89.

⁴¹ *Slobodni dom*, 30. III 1923, 3.

⁴² *Slobodni dom*, 27. VI 1923, 3.

čavanja situacije, bezrezervno podržalo još 1. jula najavljeni prekid sa Beogradom, i 19. avgusta svom predsjedniku dalo »najobsežnije ovlasti za rad u vanjskom svijetu«. ⁴³

Radićev odlazak u inostranstvo pod takvim okolnostima za vladu Kraljevine SHS bio je po posljedicama opasniji, nego odluka o prekidanju odnosa Hrvatsko narodno zastupstvo — Beograd, to više što je Zastupstvo ostavljalo mogućnost nastavka dogovora u drugim uvjetima. Posljedice odlaska u London bile su neposredne, ⁴⁴ a »evropska turneja« predsjednika HRSS dalekosežno se odrazila i po najveću hrvatsku stranku, a i po odnose u zemlji.

Odnosi između partnera Federalističkog bloka nisu slabili. Dr A. Korošec je, na pitanje kakve su veze Slovenske ljudske stranke sa HRSS i Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, na početku septembra, odgovorio: »Upravo onako iste kakove su bile i do sada... Naš savez je zamišljen samo za nutarnjo-političko izvođenje naših načela u pogledu uređenja države.« ⁴⁵ Zbog kursa anticestralističkih snaga u zemlji, a i zbog djelatnosti Stjepana Radića u Engleskoj, radikali su se, davši Radiću »jako oružje u ruke našli u situaciji da se protiv njega bore svom silom državnog aparata«. ⁴⁶

Ubrzo se pokazalo da ta vrlo intenzivna Radićeva aktivnost ne donosi neke evidentnije rezultate. No, dok su neki odmah uočili da su »nade koje vodstvo HRSS ima u inostranstvu posve bezizgledne«, ⁴⁷ dotle je Stjepan Radić nastavio svoje putešestvije po Evropi. Dolaskom u Beč 24. 12. 1923. u njegovim potezima počela se ispoljavati namjera saradnje sa srpskim političarima, čak uspostavljanje kontakata sa radikalima ⁴⁸. U tom svjetlu treba promatrati i djelatnost Opozicionog bloka u toku 1924. godine, sve negativnosti protivrječne pozicije HRSS i njenog predsjednika u vođenju te »dvovrse taktike«, u inostranstvu i u domovini.

Posljednja etapa Radićevog putovanja po Evropi bila je Moskva. To je bio jedan od najspektakularnijih poteza predsjednika HRSS koji je »podigao« mnogo prašine. Dok je Radićev tajni prelazak granice 1923. godine uzbudio vladine krugove, dotle je njegov dolazak u Moskvu imao snagu kataklizme. Pominjući London i Beč kao etape njegovog puta, ne ulazeći u razmatranja uspjeha ili neuspjeha njegovog boravka u tim metropolama, treba reći da je boravak Stjepana Radića u Moskvi i pristup Seljačkoj

⁴³ *Slobodni dom*, 4. VII 1923, 2.

⁴⁴ Neutralni *Težački pokret*, organ Saveza zemljoradnika, pisao je u broju 68 od 24. VIII 1924, str. 2: »Akcija Radića u inostranstvu već se osjeća. Evropske novine zadnjih dana preplavljene su prilikama o stanju u našoj državi...«

⁴⁵ *Pravda* od 5. IX 1923. prenosi iz *Slovenca*: »Dr. Spaho, dr Korošec sa svojim zastupnicima te predsjedništvo HRSS konstatirajući da se beogradska vlada u progonima ne pridržava ni svojih vlastitih zakona, izdali su kominike da će »sporazumno nastaviti započetu borbu protiv sadašnjeg režima«. *Pravda* od 20. IX 1924; *Slobodni dom*, 26. IX 1924.

⁴⁶ Kao u bilj. 44.

⁴⁷ *Borba*. Organ NRPJ, 16. VIII 1923, 2.

⁴⁸ *M. Marjanović*, Stjepan Radić, 145, i *Historijski zbornik* XIX—XX, 72.

internacionali⁴⁹ imao za HRSS i hrvatski seljački pokret sudbonosno značenje. Hrvatsko narodno zastupstvo je u nekoliko navrata od odlaska svog predsjednika u London zvanično odobravalo poteze koje je poduzimao. Tako su 1. maja 1924, na IX kongresu Hrvatskog narodnog zastupstva, Radiću potvrđena ovlaštenja za djelovanje u inostranstvu. Značajno je da su proglas Hrvatskog narodnog zastupništva hrvatskom narodu od 1. maja 1924. kojim se »pozivlje seljačstvo i radništvo u zajedničku borbu (kurz. T. I.) za seljačko i radničko pravo«, te ocjene sovjetske Rusije, kao »prave radničke i seljačke države, koja i narodno i agrarno pitanje rješava prema željama i potrebama širokih narodnih slojeva i stvara pravu seljačku demokraciju«, koje je S. Radić dao u jednom novinskom razgovoru, bile za odgovorne ljude Seljačke internacionale povod za poduzimanje *inicijative prema HRSS*.⁵⁰ Već u određivanju cilja svog boravka Stjepan Radić je pokazao, i ko zna po koji put dokazao, neodređenost svojih nakana.⁵¹ Za shvatanje karaktera odnosa HRSS prema Seljačkoj internacionali, kada je riječ o pristupu HRSS, za razumijevanje suštine stavova Stjepana Radića, odnosno stranke u cjelini, nužno bi bilo analizirati Radićevo poimanje komunizma, revolucije, pacifizma, karakter veza između Nezavisne radničke partije Jugoslavije, tj. KPJ, i HRSS u ostvarivanju ciljeva radništva i seljaštva. Međutim to bi sve premašivalo postavljeni zadatak. Zbog toga bi se trebalo zadržati na formalnom činu ulaska HRSS u Seljačku internacionalu što bi bilo dovoljno za razumijevanje mjera vlasti koje su poduzete protiv HRSS. Prema samom Radiću, prve ideje o pristupu HRSS Seljačkoj internacionali javile su mu se za vrijeme boravka u Beču, kad je uočio razliku između gesla Seljačke i Komunističke internacionale⁵² (Krestin-terne i Kominterne).

Poziv koji je upućen Stjepanu Radiću da najveća stranka hrvatskog naroda stupi u Seljačku internacionalu sadržavao je dva karakteristična momenta. Najprije je tražen nacrt praktičnog rada i odnosa između Seljačke internacionale i HRSS uz usaglašavanje prilika u Hrvatskoj i cjelokupnog međunarodnog položaja, a zatim uvažavanje odluka Prvoga međunarod-

⁴⁹ Osnovana u Moskvi oktobra 1923. od 122 delegata iz Evrope, Azije, Amerike i Australije. *Borba*, 5. VI 1924, 3.

⁵⁰ Glavni tajnik Seljačke internacionale, te glavni organizator Krasin izjavili su na temelju tih činjenica: »između vas (HRSS) i nas (Seljačke internacionale — T. I.) nema nikakvih znatnijih razlika i da je moguće da i vi sa svojim seljačkim pokretom sudjelujete u našoj Seljačkoj internacionali«. *Slobodni dom* je popratio taj poziv riječima: »I tako je predsjednik HRSS istom polovinom svibnja ove godine saznao o toj Seljačkoj internacionali iz pisma koje mu je poslao Glavni odbor iz Moskve.« *Slobodni dom*, 21. V 1924.

⁵¹ U *Pravdi* od 12. VI 1924. a prema *Slobodnom domu* od 25. VI 1924. izjavio je: »Mene prije svega zanimaju dvije stvari. Prvo, kako Sovjetski Savez oživljava samoodređenje malih naroda i narodnih manjina... i drugo kakav je položaj seljaštva u Sovjetskom Savezu.« U *Slobodnom domu* od 21. juna 1924. S. Radić je rekao »da je glavna svrha njegova dolaska želja da prouči metode (način) kojima su tvorci ruske listopadske revolucije (1918) proveli *djelo revolucije*« (kurz. T. I.).

⁵² Koliko je S. Radiću bilo strano materijalističko shvatanje istorije, koliko je kod njega bio predominantan subjektivizam, vidi se po ovim riječima: »Proletarci, to su bezkućnici i mene je uvijek to geslo i bolilo i vrijedalo i odvrćalo najprije od socijalizma, a kasnije i od komunizma, jer i socijalno i politički, a s moralnog gledišta skroz neopravdano krivo ima Marks kada tvrdi da će se čitavo kapitalističko društvo proletarizovati tako da sav kapital bude u rukama posve neznatnoga broja bogataša koje će onda lahko biti odstraniti i uvesti (sic!) u socijalistički poredak« (A. J. *Zapismik*, str. 15).

nog kongresa Seljačke internacionale i posebnih prilika svoje domovine.⁵³ Stjepan Radić je i prije pristupa Seljačkoj internacionali uporno podvlačio autonomnost HRSS, odnosno, distancirao se od komunističkih elemenata koji su se pripisivali i Seljačkoj internacionali i HRSS. I u izjavi o pristupu Krestinterni Radić je istakao »da HRSS ostaje i dalje kod svog programa i svoje taktike...«⁵⁴ Ali takve ograde nisu mogle imati pozitivnog odjeka u vladinim krugovima Kraljevine, kada je HRSS stajala na stajalištu da u Krestinterni mogu sudjelovati seljačke stranke, iako im se programi razlikuju, jer imaju zajednički cilj: da radnici i seljaci preuzmu u toj zemlji upravu u svoje ruke. A to je u osnovi bio cilj i KPJ. U pravom košmaru izjava, optužbi, odbrana više je nego instruktivan sadržaj polemike između NRPJ i HRSS. Stjepan Radić je u toj polemici indirektno jasno ispoljio stanovišta HRSS o tome koliko ona jest i koliko bi ona mogla biti komunistička stranka, čime je režimu omogućio da poduzme mjere protiv njenih pristalica i protiv hrvatskog narodnog pokreta.

Izvjesci su krugovi unutar NRPJ — od davnašnjih tvrdnji i otvorenih kritika Radićevog pacifizma kao forme uzmicanja pred monarhističkom reakcijom, izvanrednih ocjena »papirnatoj republikanca«, »kompromisnog monarhiste« »koji u odlučnim momentima bježi iz borbe u izbore«⁵⁵ — došli do uvjerenja »da on interese seljaštva neće da izda za interese hrvatske buržoazije«. ⁵⁶ I suviše ga dobro poznavajući, otvoreno su istakli da »to ne znači da je Radić postao komunist... ali da danas uvida da komunistička praktična politika odgovara potpuno interesima seljaka kao i radnika«. Svakako su preuranili sa prognozom da je on »voljan da podupre i sudjeluje u *praktičnoj* borbi (kurz. T. I.) za ostvarenje radničko-seljačke republikanske vlade na osnovama NEP-a«, ograđujući se od toga da se može dogoditi da Radić »stane na pol puta... ali ni u kojem slučaju ne može se njegov dosadašnji rad označiti kao sitnoburžoaski«. ⁵⁷ Koliko su se ocjene NRPJ i HRSS o pristupu Radićeve stranke Seljačkoj internacionali razilazile vidi se iz ovih redova. *Slobodni dom* u broju od 25. juna 1924. ocjenjuje da »...komunisti pišu ludo i neistinito, da je Seljačka internacionala isto što i komunistička, ... i zahtijevaju već od HRSS, da ona sada mora prekinuti sve svoje veze s buržujskim strankama«. Međutim u odgovoru centralnog odbora NRPJ stoji da »ni jedan naš organ nije napisao tu *netočnost*, da je Seljačka internacionala isto što i komunistička«, da »takva nemoguća misao da će HRSS postati komunističkom nije nam nikada bila ni na kraj pameti«. Na kraju se zaključuje: »odbijamo najodlučnije podmetanje Stjepana Radića da utvrđujemo režim u budalaštini da će HRSS 'svojim pristupom u Seljačku internacionalu postati komunistička'...« ponavljajući »ono čime se i Radić slaže da radništvo i seljaštvo moraju izaći jedno drugome u susret«. ⁵⁸

Ti su redovi sami po sebi ilustracija koliki je Radić napravio »zaokret« ulijevo i koliko je pristup HRSS Seljačkoj internacionali bio uistinu komu-

⁵³ *Slobodni dom*, 18. VII 1924.

⁵⁴ *Slobodni dom*, 25. VI 1924. F. Filipović, Izabrani spisi, 91.

⁵⁵ *Borba*, 15. V 1924.

⁵⁶ *Borba*, 26. VI 1924.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Borba*, 3. VII 1924.

nistička opasnost za režim. Otvorena divergentnost odnosa HRSS—NRPJ nedvosmisleno je pokazala: 1. da je iluzija vodstva NRPJ u pogledu kursa HRSS bila kratkog vijeka, jer je bilo sve uočljivije da se vodstvo HRSS u daljnjoj politici nije željelo da povezuje u istinski jedinstveni front seljaka i radnika nego u nacionalne blokove, i 2. da je političko predstavništvo većine hrvatskog naroda, predstavljeno u ličnosti S. Radića i vodstvu HRSS, ne sagledavajući problem naroda Kraljevine SHS u cjelini, insistiralo na rješavanju usko shvaćenog hrvatskog pitanja, ne u pravom savezništvu sa radništvom na revolucionarnoj osnovi nego sa buržoaskim strankama u opozicionom frontu. Međutim, i takva praksa i planovi HRSS nisu uopšte odgovarali režimu. Tumačenja i »objašnjenja« HRSS o komunizmu i odnosu prema revoluciji samo su uvjeravala vladajuće krugove Kraljevine SHS da Radića i njegove sljedbenike treba ekskomunicirati po kratkom postupku. I u odnosu prema tako, po režim, osjetljivom pitanju, kao što je odnos HRSS prema komunizmu, Radić je bio neodređen i dvosmislen. Na optužbe Nikole Pašića da je seljačka stranka komunistička i da su Hrvati komunisti predsjednik HRSS je odgovarao: »jest, svi su Hrvati komunisti, ali na svoj način, jer smo mi nikli u zadrugama (sic!«, ograđujući se da »mi nismo komunisti boljševici niti ćemo to ikada biti«. Kao taktičar par excellence ostavljao je vrata za manevar, uvjeravajući i sebe i druge da se »ne boji razgovarati i prijateljevati s komunistima, kad je to potrebno u međunarodnoj politici«. ⁵⁹ Režim nije zazirao toliko od Radićevog, gotovo besmislenog, koketiranja sa komunizmom ili isto takvih izjava o SSSR ⁶⁰ koliko od operisanja sa revolucionarnošću njegove stranke. Još prije pristupa Seljačkoj internacionali Stjepan Radić, ubijeden u maksimalnu organiziranost hrvatskog naroda, nepokolebljivo je stajao na stajalištu da za hrvatski narod »revolucija nije redovito ili čak prvo i glavno sredstvo borbe, nego *iznimno i zadnje sredstvo* (kurz. T. I.) koje je uspješnije, čim je jasnije, da se to sredstvo u istinu mora upotrijebiti«. ⁶¹ I u izjavi predsjednika HRSS o pristupu u Seljačku internacionalu očevidno je laviranje na relaciji pacifizam — revolucionarnost HRSS ⁶². Da to nije bilo uvjetovano trenutnim okolnostima vidi se i iz njegovog odgovora datog, na početku 1925. godine, u istrazi. Na tvrđenje da će se HRSS u krajnjem slučaju, kad se pacifizam pokaže bezuspješnim, latiti i revolucije S. Radić je rekao: »... shvaćanje narodnog prava na revoluciju (u slučaju da parlament kao odgovor na primjenu sile protiv opetovano izabrane parlamen-

⁵⁹ *Slobodni dom*, 27. VIII 1924.

⁶⁰ Skala Radićevog odnosa prema sovjetskoj državi išla je od njenog ignoriranja do oduševljenja i agitacije za tu i takvu Rusiju o kojoj je ipak malo znao što se vidi iz citata *Slobodnog doma* od 9. maja 1923. koje prenosi *Borba* u broju 19, str. 5 iz maja iste godine: »Danas su dva glavna tabora: boljševički ili sovjetska radnička Rusija koja traži, a i nalazi sve bolji sporazum s velikom i pravom seljačkom Rusijom. U drugom je taboru ruska i republikanska inteligencija, nepomirljiva protivnica Sovjetskoj vladi, a iskrena pobornica za seljačku republiku u Rusiji.«

⁶¹ *Slobodni dom*, 26. IV 1924, 2. (Napomena: ovaj pasus je u broju 26b cenzuriran.) »Samo se po sebi razumije i to, da će HRSS za rješenje svih unutrašnjih pitanja u Jugoslaviji i za rušenje sadašnje militarističke gospodske vladavice upotrebljavati ka i do sada samo pacifistička sredstva i da će se samo u *skrajnjem slučaju*, kad se sav taj pacifizam pokaže bezuspješnim latiti i revolucije.« (kurz. T. I.) *Slobodni dom* od 18. VII 1924. Tekst izjave predsjednika HRSS o pristupu Seljačkoj internacionali. V. *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, vanredni saziv 1925. g., str. 196.

tarne većine odgovori silom) ne dijeli HRSS, ali ga ipak u čitavoj svojoj opoziciji na koju je bila sticajem političkih prilika prisiljena spominje u čitavih šest godina dva ili tri puta jedino u tu svrhu da se ovom *teoretskom izjavom* razoružaju oni ekstremni elementi kojih prirodno ima u svakoj velikoj stranci... i da se preogromnoj većini pacifističkih pacifista (sic!) dade jako oružje, da će se, kad bi se sva sredstva upotrijebila za mirni sporazum upotrijebiti i ovo skrajnje sredstvo«. ⁶³ Nesumnjivo je da su ti stavovi, uvjetovani, koliko konceptom ličnosti Stjepana Radića, toliko i svojevrsnim položajem HRSS u Kraljevini SHS, izazivali mnogostrane zablude koje su pogadale najviše sam hrvatski narodni pokret. S obzirom na političke odnose u drugoj polovini god. 1923. i u toku 1924, Stjepan Radić, svojom aktivnošću u inostranstvu, a naročito u Moskvi, i HRSS, djelatnošću u zemlji, praktično su došli u *procjep* između buržoaskog i komunističkog fronta — i tu ostali. Subjektivne snage i radništva i seljaštva bile su još nedovoljno jake da same preuzmu u ruke rješavanje svog položaja. Stjepan Radić i Hrvatsko narodno zastupstvo u svojoj borbi protiv hegemonizma nisu se odlučno izjasnili: ili za nacionalne blokove ili za jedinstveni front seljaka i radnika. Urođena maglovitost stavova Stjepana Radića, o za režim bitnim pitanjima, povezana sa djelatnošću HRSS u opozicionom frontu 1924. i, konačno, pristup Seljačkoj internacionali, bili su odlučni momenti da vlada Kraljevine SHS u nestabilnoj situaciji potkraj 1924, uoči novih izbora — protegne Zakon o zaštiti države i na HRSS.

Režim Kraljevine SHS je osim uobičajenih mjera za očuvanje stabilnosti poretka primjenjivao i niz izvanrednih zakona. Jugoslavenska buržoazija, neposredno poslije ustrojstva nove države, osjetila se egzistencijalno ugroženom pred ekspanzijom radničke klase i proglasila je, u svrhu očuvanja svoje prevlasti, najprije Obznanu, a zatim Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Oba su akta bila uperena isključivo na Komunističku partiju Jugoslavije.

HRSS je, zbog svog mjesta i uloge u političkom i opštedruštvenom životu Kraljevine SHS, bila sve češće »meta« i centralne i lokalnih vlasti. Njihov kurs ovisio je prije svega od trenutne eksponiranosti HRSS kao jednog od vodećih faktora opozicije režima, te posljedica, i stvarnih i mogućih, po taj režim. Zbog toga sve poteze vlasti uperene protiv HRSS treba gledati kroz tu dvostruku prizmu. Kako će uloga HRSS u legalnom djelovanju opozicionih snaga rasti, tako će potezi vlasti postepeno dobivati od sredine 1923. godine izraz političkog *kurasa* protiv S. Radića i njegovih istomišljenika, a ne karakter sporadičnih mjera.

Već u toku predizborne aktivnosti, februara i marta 1923. godine u Bosni i Hercegovini, npr. vlast je nastojala da se najšire primjenjuju mjere protiv HRSS. ⁶⁴ Polučivši velik uspjeh na izborima i započevši, u ime Federalistič-

⁶³ A. J. »Zapisnik«, str. 85.

⁶⁴ Pokrajinskoj je upravi za BiH 14. februara 1923. predložila komanda II žandarmerijske brigade »da se agitatori (HRSS m. o.) iz posla otpuste i istjeraju... i za državu opasna lica iz ovog sreza protjeraju«. Deset dana pred izbore Pokrajinska uprava izdala je ovu uputu: »Obratiti pažnju na rečenu agitaciju (HRSS-e) te svaki čin koji bi rušio autoritet vlasti i sigurnost današnjeg uređenja najenergičnije suzbijati.« ASRBiH, fond Pokrajinske uprave za BiH 1923/prez. br. 6131-5 i 6256-3.

kog bloka, pregovore sa Narodnom radikalnom strankom, agresivan kurs vlasti ne samo da jenjava nego i prestaje.⁶⁵ Pošto su neriješena pitanja značajna za pojedine narode rješavala vodstva stranaka, njihovi su se sporazumi i nesuglasice odražavale ne samo na njihovim članovima nego i na pristalicama u širem smislu.⁶⁶

Čim je djelatnost snaga Federalističkog bloka, tj. HRSS i Jugoslovenske muslimanske organizacije na terenu Bosne i Hercegovine izazvala nespojnost vlasti, čula su se mišljenja »da se prilike srede u Bosni i Hercegovini treba primeniti Zakon o zaštiti države prema Radićevcima i Spahinovicima, unificirati zakone i ispremeštati sve činovnike, koji su se eksponirali kao protivnici današnjeg stanja«. ⁶⁷ Da to nije usamljen slučaj i ograničen samo na teritorij Bosne i Hercegovine, vidi se po tome što je o sličnim namjerama Pašičeve vlade raspravljalo 25. juna 1923. godine i vodstvo HRSS. U povodu saopštenja vlade da se stranačke skupštine mogu zabraniti po Zakonu o zaštiti države, koje je objavljeno u radikalnom organu *Samouprava*, 24. juna, predsjedništvo stranke dalo je svoje tumačenje kojim se jasno distanciralo od bilo kakvih revolucionarnih poteza.⁶⁸ Iz dana u dan, juna mjeseca 1923. godine, bilo je sve jasnije da je na pomolu prekid odnosa sporazumijevanja između HRSS i Narodne radikalne stranke. Stjepan Radić, ne isključujući zabranu *Slobodnog doma*, govorio je da se »njome ne bi postigao željeni efekat, jer seljak zna što je u njima bilo kroz 20 godina, mnogi ih znadu napamet«. ⁶⁹ Pošto su priče o navodnoj primjeni Zakona o zaštiti države bile sve učestalije, Glavni je odbor HRSS 1. jula 1923. godine zaključio da »organizacije absolutno nikada ne drže nikakve sjednice i sastanke u gostionici, kamo može doći svatko pa i izazivač. Nadalje, u gradovima neka naši ljudi u gostionama uobče ne govore o politici a po selima samo onda, kada su sami međuse«. ⁷⁰ Sve te vijesti o mogućnostima protezanja Zakona o zaštiti države poklapaju se vremenski sa pojačanom aktivnošću HRSS kao stranke »prima inter pares« u Federalističkom bloku — najavom prekida svih pregovora sa Narodnom radikalnom strankom. Vladine prijetnje postaju veoma ozbiljne kad se uzme u obzir da se Zakon mogao protegnuti i na Radićeve saveznike, tj. brojnu opoziciju.⁷¹ Izvori sličnih vijesti su prilično brojni, ali je tada bila riječ,

⁶⁵ »Obustavljaju se svi progoni pristalica HRSS i daje im se sloboda rada i agitacije... a sve političke krivice predaju se zaboravu.« I. Ribar, Politički zapisi, I, str. 123.

⁶⁶ V. karakter odnosa centralističkih i anticentralističkih snaga, tj. Narodne radikalne stranke i Federalističkog bloka nakon izbora 1923. *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XVII, 261—277.

⁶⁷ ASRBiH, fond PU, 1923/Pov., 961-5.

⁶⁸ Prema saopštenju koje je objavila *Samouprava* vlada je imala ovlaštenja da suzbija svaku akciju uperenu protiv države. Sa svoje strane Predsjedništvo je zaključilo da se »po cielom svijetu i po slovu samoga zakona koga razumiju pod takvom akcijom u tom zakonu točno opisani čini i, dotično pozivi na silovitu promjenu ustava ili na nasilno rušenje vlade«. *Slobodni dom* od 27. VI 1923.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ *Slobodni dom*, 4. VI 1923.

⁷¹ Organ NRPJ *Borba* komentarisala je u broju od 19. VII 1923: »Vlada oglašuje da će 'primeniti' Zakon o zaštiti države na Radićev pokret i njegove saveznike... Srpska buržoazija iza što je obespravila još 1918. milione Makedonaca, Crnogoraca, Madžare i Nemce u Vojvodini i Sloveniji, te iza što je obespravila godine 1921. čitavu radničku klasu Jugoslavije, sprema se sad da otme sva politička i građanska prava čitavom hrvatskom i slovenskom narodu i muslimanima...«

uglavnom, o predviđanjima mjera koje bi se primijenile na osnovi Zakona o zaštiti države.⁷² Površnom posmatraču odnosa vlasti prema HRSS, činilo bi se da su posrijedi bile samo grožnje vlasti. Međutim, analiza *djelovanja* organa vlasti otkrila bi, minuciozno sprovedenu aktivnost, koja je bila uperena protiv »antidržavnih« — prije svega radićevaca — a koja je ugrožavala, u krajnjem slučaju, i njihovu egzistenciju.

Odlazak Stjepana Radića u inostranstvo bio je alarm za pokrajinske i područne organe vlasti. Veliki župani dobili su od Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu spiskove antidržavnih lica, uglavnom pristalica Stjepana Radića i Mehmeda Spahe uz naredbu: »Neopaženo provesti isljedjenje i predložiti . . . iscrpan izvještaj.«⁷³ Sa razlogom se može pretpostavljati da su vrhovni organi vlasti u Bosni i Hercegovini (npr. Pokrajinska uprava) pretpostavljali da će na osnovi policijskih prijava (žandarmerije) uspjeti s pomoću područnih organa (velikih župana) da administrativnim mjerama suzbiju *pojedince*, agitatore i aktivne pripadnike anticonstitucijski raspoloženih strankara — HRSS i JMO. Kriterijumi o antidržavnosti ljudi, koji su pripadali pomenutim strankama ili ih samo simpatisali, bili su toliko protivrječni da su, u cjelini, mjerama vlasti bili pogođeni ljudi samo zbog toga što su Hrvati ili Muslimani.⁷⁴ Zajedničko je gotovo *svim* izvještajima sa teritorije Bosne i Hercegovine, koji sadrže podatke o licima naznačenim kao pristaše HRSS, atakiranje na njihovu egzistenciju. Za takva se lica od pretpostavljenih organa traži ili otpust iz službe, oduzimanje obrtne dozvole, predlaže odbijanje zahtjeva za oružne listove, oduzimanje ako ih već imaju, novčane kazne ili se za osobe koje osim državne službe »poseduju i zemlju ili se uzgred bave bilo oni ili njihovi ukućani privatnim poslom« predlaže nadležnoj direkciji reduciranje, »ukoliko to ne bi smetalo saobraćaju željeznica, a osobe kojima je to jedina egzistencija, jedina zarada za izdržavanje njihovo i njihove porodice, bilo bi umjesno rasporediti u mjesta gdje ne bi mogli te ideje širiti, prema čemu bi i u njima *takva ideja zamrla*«. ⁷⁵ Umjesto najavljivane široke primjene Zakona o zaštiti države na HRSS i njene saveznike vlada i područni organi organizovano su pribjegli pojedinačnim mjerama. Takav stav centralne vlasti bio je najvjerojatnije uvjetovan saznanjem da ni opozicione snage u cjelini, ni HRSS kao njihov najmasovniji dio, još nisu u takvom stadiju organizovanja da predstavljaju neposrednu opasnost po režim. Mjere kao

⁷² *Pravda* od 1. IX 1923. prenijela je iz lista *Vreme* ovu noticu o nakanama vlade u pogledu protezanja zakona na HRSS: »Mjere će biti policijske kao i administrativne . . . uglavnom su uperene protiv vodstva stranke i pojedinaca, ali ne na mase.«

⁷³ ASRBiH, VZSO, 1924/Pov. br. 448.

⁷⁴ Tako se npr. poglavar sreza fojničkog zvanično distancirao od mišljenja žandarmerije da se »fra Mijo Gujić, župnik iz Fojnice, sada u Gornjem Vakufu, isticao kao Radićevac nego koliko je meni poznato, isti je živo radio i agitirao za Hrvatsku težačku stranku, koju su gotovo svi bratru isključivo propagirali«. ib. folio 55. Karakterističan je slučaj sa nekom Marijom Lukičić za koju je Sresko poglavarstvo juna 1923. predložilo da joj se bife odmah zatvori, iako je veliki župan sarajevske oblasti u maju iste godine ukinuo takvu odluku, donijetu u aprilu, s motivacijom da argumenti sreskog poglavara nisu dokazani, niti da je protiv pomenute poveden postupak. ASRBiH, VZSO 1923/Pov. br. 1367-6.

⁷⁵ ASRBiH, VZSO 1924/Pov. br. 448, fol. 44. V. isti dokumenat f. 46, 49, 50 i dokument 574-3.

što su: redukcija, premještaji, oduzimanje obrtnih dozvola i slično bile su, po mišljenju onih koji su ih donosili i sprovodili, sasvim efikasne. Tok događaja, kako to često biva, nije donosio očekivane rezultate. Nezadovoljstvo opozicionih snaga, zbog preduzetih preventivnih mjera, bilo je povećano i samim tim što su sasvim neadekvatno primjenjivane. Opozicija je u cjelini još više bila uvjeren da je okupljanje na širem planu potrebnije no ikad. HRSS je dolazila do saznanja da bi trebalo prekinuti sa apstinencijom, a Stjepan Radić je i sebe i sve ostale želio da ubijedi da i faktori iz inostranstva mogu da odigraju određenu ulogu.

Tok političkih odnosa u prvoj polovini 1924. godine (prekid apstinencije HRSS, nakane Opozicionog bloka, formiranje Davidovićeve vlade, pristup HRSS Seljačkoj internacionali i istupi Stjepana Radića) imao je za posljedicu, kada je riječ o odnosu prema HRSS, promjenu kursa koja se očitovala u sve češćim vijestima o primjeni Zakona o zaštiti države na HRSS.

Kako je Radićev boravak u Moskvi dobivao određeniju formu, tako su se sve češće mogli čuti glasovi ugroženosti poretka u državi. Najprije su to bili »probni baloni« u formi senzacionalnih vijesti⁷⁶ koje je donosila režimska štampa, a zatim vijesti o tome da je vlada, u povodu boljševizacije HRSS, razmatrala mjere za primjenu Zakona o zaštiti države. Vlada je prema predviđanjima trebalo da sprovede represalije, rasturi⁷⁷ HRSS, zabrani izlaženje *Slobodnog doma* i ostalih hrvatskih listova, raspusti sve korporacije i sva hrvatska društva, te pet godina sprovodi vojnu diktaturu.⁷⁸ Predsjednik HRSS je te vijesti o sadržaju sjednica Pašić-Pribićevićeve vlade okvalifikovao kao »budalaštinu« koja može dovesti do bezakonja »na koje bi hrvatski narod morao (kurz. T. I.) odgovoriti posebnim načinom«. ⁷⁹ Inače, neprestane prijetnje o primjeni Obznane na HRSS izazivale su žučne reakcije koje su prvo, indirektno ukazivale na unutarnju čvrstinu HRSS, odnosno hrvatskog narodnog pokreta; drugo, same po sebi bile dokaz da je pristup HRSS Seljačkoj internacionali bio, zapravo, izgovor vladi za kampanju i treće, opredijelile vladu da poduzme konkretne mjere na najširem planu u formi Obznane. Hrvatski politički krugovi, potpuno svjesni svoga položaja, sa određenom dozom ignoriranja, mirno su predviđali mogućnost te primjene, ističući u prvi plan da praktično nije riječ o jednoj *stranci* nego o jednom *narodu*,⁸⁰ te da ako formalno i ne bude stranke ostaje *ideja*, koja je neuništiva. Suština većine pitanja, koja su proizlazila iz odnosa vlade i HRSS u to vrijeme, mnogima nije bila jasna. Snaga hrvatskog narodnog pokreta očito je bila mnogostrano potcjenjivana,

⁷⁶ *Borba*, Zagreb, od 17. aprila 1924. donijela je napis o tome »da je Kralj pokazao Korošcu originalne namire za novac koji g. Radić prima iz Sovjetske Rusije«.

⁷⁷ »Kako javlja Pribićevićeva *Riječ* u vladi su već otpočela savjetovanja o raspuštanju HRSS na osnovu Zakona o zaštiti države...« *Borba*, 12. VI 1924.

⁷⁸ *Politika bosansko-hercegovačkih Hrvata*, od 14. juna 1924.

⁷⁹ *Slobodni dom*, 25. juna 1924.

⁸⁰ V. *Politika bosansko-hercegovačkih Hrvata*, 14. VI 1924; *Slobodni dom*, 3. IX 1924. u obliku dijaloga postavlja pitanje: »Zar ko može uništiti jednom papirnatom »obznanom« čitav narod...« i odgovara da »ne odlučuje u ovim stvarima veličina, nego unutrašnja snaga, uztrajnost, ideja koja pokreće čitav narod«.

a uloga i mjesto Stjepana Radića neshvaćeni.⁸¹ Mnoge nejasnoće, zabune, zablude, bile su posljedice nekontroliranih i neodređenih izjava samog Stjepana Radića. Ne samo već pomenute Radićeve izjave o stavu prema komunizmu uopšte (v. bilješku 59), SSSR i revoluciji kao posljednjem načinu preuređenja države (v. bilješku 61) nego, možda još i više, direktne prijetnje Nikoli Pašiću, odnosno njegovoj vladi⁸² i daljnje mjere koje je HRSS kanila poduzeti sa svojim saradnicima, bili su onaj »jezičac na vagi« koji je odlučio da se decembra 1924. godine Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi protegne i na HRSS. Jedan od posljednjih »balona« vlade pred proglašenje Obznane bile su vijesti i mjere uperene protiv imuniteta poslanika HRSS. *Novosti* su na početku novembra 1924. godine predviđale proširenje Obznane na pristalice Radićeve stranke kao jedan od načina da se njegovim poslanicima oduzme imunitet.⁸³

Dvadeset i prvog novembra 1924. bio je uhapšen zastupnik HRSS dr Ivan Pernar i osuđen na 30 dana zatvora. To je hapšenje moglo da postane presedan za nova hapšenja. Vlada je trasirala teren i na širem području. Ministar unutrašnjih djela Boža Maksimović je 30. novembra 1924. uputio, uz ostale, i velikom županu sarajevske oblasti telegram kojim ga obavještava da djelatnost radićevaca, koja se po njemu može okvalifikovati »u najblažoj formi kao antidržavna i izdajnička, treba po svaku cenu sprečavati i svim zakonskim sredstvima onemogućavati.«⁸⁴ Tendencije određenijih mjera P-P vlade konstatirao je i organ JMO u br. 274 od 3. decembra 1924. godine. U praksi je bilo slučajeva, koji će uskoro preći u opštu pojavu, da su se organi vlasti koristili promjenama političke klime i zloupotrebljavali svoje agende.⁸⁵ Objekat kampanje nisu bila samo fizička lica. Predsjednički ured XII redarstvenog ravnateljstva javljao je velikom županu sarajevske oblasti »da je Kraljevsko državno odvjetništvo odredbom od 15. 12. 1924. zabranilo iznošenje i rasturanje kalendara HRSS 'Božićnica' (za 1925.). Umoljava se naslov za izdanje naloga svim područnim sreskim poglavarstvima, da provedu zapljenu u knjižarama i trgovinama...«⁸⁶

⁸¹ *Težački pokret*, list Saveza zemljoradnika u BiH, br. 104. str. 4. pisao je da: »bi bilo nepromišljeno, kada bi današnji vladin režim u Jugoslaviji primjenio protiv Hrvatske seljačke stranke Zakon o zaštiti države« s motivacijom da »za posljednji Radićev eksces (pristup Internacionali — m. o.) ne odgovaraju hrvatski seljaci, da se za nj neće postaviti ni njegova stara kohorta hrvatska buržoazija, inteligencija«, te zaključuje »da bi Radić to, što radi i govori u Moskvi, radio s odobrenjem i znanjem stranke valja smatrati isključenim«.

⁸² Na Pašićevu objeđivanje opozicionog bloka i zalaganje da bi HRSS trebalo da potpune pod Zakon o zaštiti države (V. Sten. Bel. Narodne skupštine od 12. VIII 1924, str. 155—156) Stjepan Radić je odgovorio: »Mi smo odlučili da idemo u Beograd, da srušimo Pašićevu tiraniju... Kad smo srušili ovu Pašićevu i Pribičevićevu vladu, učinit ćemo sve da ova (Davidovičeva m. o.) vlada ostane na svome mjestu i provede nove izbore.« *Slobodni dom*, 27. VIII 1924.

⁸³ Prema *Pravdi* od 7. XI 1924.

⁸⁴ V. *Sten. bel.*, 1924, VI od 12. VIII 1924, 155—156.

⁸⁵ Vidi slučaj opštinskog djelovođe u Varešu Josipa Poljakovića, ASRBiH, fond VZSO, pov. 2726-1-3. 1924. Jedan drugi dokumenat (ibid 3134/1-2 1924) ne govori toliko o kursu same vlasti, koliko o tendencijama formiranja mišljenja da su Hrvati građani drugog reda.

⁸⁶ ASRBiH, fond VZSO 1924/Pov. 3125-8.

Sve mjere vlasti do 23. decembra 1924. god. bile su zapravo dio široke kampanje vlade, uvod u »ono glavno«. U sondiranju terena za široku primjenu Zakona o zaštiti države nije učestvovalo samo Ministarstvo unutrašnjih djela. Riješenjem Ministarstva finansija 5. septembra i 12. decembra 1924. obaviješteni su oblasni inspektorati i sreske uprave finansijske kontrole o posljedicama za sve činovnike i ostale državne službenike koji su bilo kako u vezi sa političkim organizacijama.⁸⁷ Od posebnog je značenja uočiti posljedice odnosa vlasti prema tzv. nepouzdanim elementima što zapravo znači pristalicama HRSS, mada je bilo i drugih — npr. pristalica JMO. Takav kurs vlasti sprovodili su pojedini sreski poglavari zapravo neozbiljno i zlonamjerno. Zbog toga se mogu uočiti, u procesu primjene Obznane, paradoksalne pojave da viša instanca vlasti intervenira kod niže u korist »nepouzdanih elemenata«.⁸⁸

Nakon četverosatnog raspravljanja 23. decembra 1924. godine, a poslije govora Bože Maksimovića »Kundaka« i Momčila Ninčića, Ministarski je savjet donio odluku da se HRSS pozove na odgovornost zbog aktivnosti u posljednjih nekoliko mjeseci.⁸⁹ Riješeno je da se »odmah raspusti HRSS, koja je stupajući u Seljačku internacionalu, postala dio Kominterne, da se ubuduće zabrane sva zasjedanja, konferencije i svaka druga aktivnost HRSS kao i izlaženje njenih novina, knjiga i ostalih štampanih stvari, da se u odnosu na HRSS najstrože primeni čl. 18. Zakona o zaštiti države, da se konfiskuje celokupna arhiva HRSS i da se rukovodioci HRSS odmah predaju sudu.«⁹⁰ Ta odluka nije značila da će se Zakon odmah i primijeniti. U vladi su izbili nesporazumi oko tumačenja Zakona i objave Obznane: da li će se paragrafi odnositi na stranku u cjelini ili na pojedince, odnosno odgovorne faktore.⁹¹ U međuvremenu su predstavnici Opozicionog bloka u rezoluciji o unutrašnjoj politici, iako svjesni da vlada za svoje nakane »ima već i najviše odobrenje« (tj. kraljevu saglasnost), ipak gajili iluzije, i to sa »punim povjerenjem, da će visoki predstavnici pravde u našoj zemlji izvršiti dužnost i u ovoj prilici da neće dopustiti namjeravano falsificiranje narodne volje«.⁹² Umjesto »božićnog dara« pristalice HRSS su dobile »no-

⁸⁷ ASRBiH, fond VŽSO 1925/Pov. 231-4 i 5.

⁸⁸ Iz Visokog je 22. XII 1924. predložen velikom županu u Sarajevu spisak lica kojima je trebalo oduzeti maloprodaju duvana radi nepouzdanosti. Uz sedmoricu koji su glasali za Radića navode se i šesnaestorica pristalica JMO. Poglavlar sreza visokog pisao je tim povodom: »Ove činjenice sam utvrdio lično preko povjerljivih osoba (i one) odgovaraju potpunoma istini.« Na opravdanu primjedu velikog župana: »mesto da te i takve (konkretne) činjenice, navedete, vi mi opet dostavljate svoje mišljenje«. Poglavlar se pravdao: »Konkretnih slučajeva koji se od mene traže, ne mogu navesti s razloga što ti ljudi svoje osjećaje kriju i ne daju povoda da se zateknu *in flagranti*, jer znaju vrlo dobro da bi bili osjetljivo kažnjeni.« ASRBiH, fond VŽSO 1925/Pov. br. 494.

⁸⁹ »HRSS se preko svog predsjednika i ostalih svojih rukovodilaca izjasnila za anti-državnu komunističku propagandu i to kako za njene ciljeve, tako i za njene metode.« Prema F. Filipoviću, Izabrani spisi, I, str. 94.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ V. Jutarnji list, 27. XII 1924.

⁹² Ibid, od 30. decembra 1924. Taj istup opozicionog bloka govori sam za sebe da je postojala kakva takva kohezija među strankama koje su ga sačinjavale. Ona će se očitovati i nakon proglašenja Obznane, pa se saopštenje užeg bloka od 24. X 1924. ne može kvalifikovati kao generalno desolidarisanje sa HRSS i napuštanje borbe za parlamentarizam i demokratiju.

vogodišnji poklon«. Na samu Novu 1925. godinu naređena je primjena Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Četvrtog januara uhapšeno je vodstvo HRSS i time je započela hajka organa vlasti na svim nivoima. Proglašenje Obznane na osnovu Zakona o zaštiti države bilo je zapravo samo nasilje P-P vlade nad svojim protivnicima. Jer od prve tačke, po kojoj je naređeno »da se odmah rasturi HRSS, koja stupanjem u Seljačku internacionalu postaje sastavni deo komunističke internacionale«, mnogo šta u Obznani nije odgovaralo pravom stanju stvari. Vladina stanovišta, iskazana u tekstu Obznane, bila su krajnje formalistička. Ministarskom savjetu nije uopšte stalo do toga da objektivno procjenjuje *suštinu* Radićevog boravka u Moskvi, pristupa HRSS Krestinterni, pozadinu stavova i izjava predsjednika Hrvatskog narodnog zastupstva o karakтеру odnosa HRSS prema Internacionali, NRPJ, i njihovo poimanje načina i sredstava borbe za promjenu poretka itd. itd. Vlada N. Pašića i S. Pribičevića, kojoj je bio povjeren izborni mandat, zaista je i mogla da u pristupu HRSS Seljačkoj internacionali vidi određenu (ne)posrednu »komunističku« opasnost po svoj režim.⁹³ Do tog zaključka, vlada, odnosno državni odvjetnik, nisu došli na osnovu tih argumenata nego na temelju elaborata A. Košutića »Gospodarska snaga Sovjetskog Saveza«. ⁹⁴ Slične reakcije mogle su da izazovu i Radićeve interpretacije taktike HRSS. U pismu Seljačkoj internacionali, kao što je već pomenuto, davao je uvjerenja »da će se HRSS u rješavanju unutarnjih pitanja u Jugoslaviji i *svrgavanju* današnje militarističke buržoaske vlasti, kao i dosad služiti pre svega mirnim sredstvima i samo u krajnjem slučaju, ako se sva ova sredstva pokažu nedovoljna *pribeći revoluciji*«. ⁹⁵ Ako se izvjesne pretpostavke i činjenice sagledaju u vezi s političkim odnosima u drugoj polovini 1924. godine, onda će se tek shvatiti suština formalističkog odnosa, tj. pozadine stavova vlade Nikole Pašića i Svetozara Pribičevića prema HRSS koji je našao izraza u tekstu Obznane.

U beogradskim se političkim krugovima, još u drugoj polovini novembra 1924. godine, općenito isključivala primjena progona HRSS u cjelini. Jedna epizoda, vezana za interne odnose u HRSS, smatrala se u vladinim krugovima zametkom njenog raskola. Isključenje zastupnika Lovrekovića iz stranke ocijenjeno je kao njegovo istupanje, a program njegove »stranke« od šest tačaka budio je izvjesne nade da će se redovi HRSS ako ne rastepsti, a ono uzdrmati. Iako nije bilo lako proniknuti u pozadinu konkretnih mjera koje je vlast pripremala, ipak je sondiranje terena za *akcije* uperene protiv stranke bilo uočljivo. Ali malo-pomalo sve je postajalo jasnije šta se krije iza fasade poduzetih mjera. U prvi je plan vješto ubacivana, na velika zvana, sve veća i veća »komunistička« opasnost HRSS po poredak i vladu. Tzv. »generalski izvještaji«⁹⁶ sa izmišljenim podacima o navodnoj protudržavnoj i boljševičkoj agitaciji HRSS uopšte, a posebno u vojsci, bili su jedan od niza povoda za primjenu zakona. *Riječ*, organ Svetozara Pri-

⁹³ *Borba*, 14. XI 1924.

⁹⁴ V. M. Dimitrijević, Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje (1914—1939). Sporazum s Hrvatima, Beograd 1939, 153.

⁹⁵ F. Filipović, Izabrani spisi, I, 91.

⁹⁶ B. Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924, n. dj., 372.

bičevića, neposredno uoči sjednice Ministarskog savjeta 18. decembra 1924.⁹⁷ donijela je navodni ugovor od 20 glava između Kominterne i HRSS, dezavuiravši time objelodanjeno pismo S. Radića o pristupu u Seljačku internacionalu i pokazavši gdje je uistinu bio smisao tog poteza.

Odgovor na pitanje zašto je prošlo relativno dugo razdoblje od dana kad je S. Radić došao u Moskvu i HRSS postala članicom Seljačke internacionale do protezanja Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, odnosno Obznane, na HRSS omogućava donekle poimanje pozadine insistiranja na tobožnjem komunističkom karakteru HRSS. Činjenica je da su vijesti o mogućoj primjeni Zakona o zaštiti države na HRSS lansirane još 1923. godine. Isto je tako uočljivo da šaputanja takve sadržine nisu gotovo jenjavala u toku 1924, ali i to da su kombinacije sa Obznanom »dopunjavan« i drugim, po HRSS, destruktivnim potezima. Ako se ta vladina djelatnost posmatra u vezi s opštim političkim kretanjima, a posebno s aktivnosti opozicionih elemenata, onda će manevrisanja P-P vlade sa Radićevim »komunizmom« otkriti suštinu Obznane. Ekspanzija opozicije, iako opterećena neusaglašenošću odnosa stranaka,⁹⁸ zatim kretanja unutar hrvatskog narodnog pokreta,⁹⁹ kombinovana sa dvosmislenošću ocjena i stavova HRSS oko pristupa Seljačkoj internacionali, sve je to s gledišta režima u vrijeme predizborne aktivnosti moglo da uzdrma njegove temelje. Provesti izbore u takvoj situaciji bilo je za izbornu Pašić-Pribečevićevu vladu krajnje rizično. Nije se u osnovi radilo o zaštiti režima od »komunizma« HRSS nego je trebalo trenutno osigurati izbornu poziciju, zapravo osigurati pobjedu nad HRSS, hrvatskim narodnim pokretom i opozicijom u cjelini.

U sagledavanju kompleksa faktora koji su bitno utjecali na zvaničan stav prema HRSS, nikako se ne može ispustiti uloga kralja Aleksandra. Dovoljno bi bilo uzeti u obzir samo izjave o »drugom ustavnom faktoru« i monarhiji, koje je dao predsjednik Hrvatskog narodnog zastupstva nakon povratka u domovinu, pa *naslutiti* kakav i koliki je bio upliv kralja Aleksandra na zbivanja u vezi s Obznanom. U tom razdoblju Radić je održao nekoliko veličanstvenih zborova koji su se često završavali oduševljenim poklicima: »Živjela Seljačka internacionala«, »Živio savez radnika i seljaka«, »Živio SSSR«.¹⁰⁰ To, u ovom slučaju, nije bitno ali nije ni bez značenja. Važno je da je predsjednik HRSS, u različitom i tonu i raspoloženju, neprestano pominjao »drugi ustavni faktor«. U govoru, održanom na zboru HRSS u Zagrebu 14. septembra 1924. god., u prilično blagoj formi naglasio je: »Monarhija je drugi ustavni faktor, a narod je prvi.«¹⁰¹ Ali, mjesec dana kasnije, u Vrpolju je izrekao takve misli, koje ne samo da su sa onim od 14. septembra iste godine uticale na sudbinu

⁹⁷ Prema *Jutarnjem listu*, 20. XII 1924.

⁹⁸ »Centralni odbor JMO na svom sastanku od 10. prosinca 1924. nije ni stavio na dnevni red pitanje o republikanstvu svoje organizacije i tako nije udovoljio želji ogromne većine svojih birača.« *Slobodni dom*, 17. XII 1924.

⁹⁹ Karakteristični su bili odnosi HRSS i Hrvatske zajednice. Ne samo što je potonja napustila monarhizam, nego je njeno vijeće zaključilo da: »Hrvatska zajednica neće postavljati svojih kandidacionih lista, nego da će članovi i pristaše Hrvatske zajednice glasati i raditi za kandidacione liste HRSS.« *Slobodni dom*, br. 48, 9.

¹⁰⁰ F. Filipović, *Izabrani spisi*, I, 93.

¹⁰¹ *Jutarnji list*, 15. IX 1924.

Davidovićeve vlade, nego su, indirektno, bile značajne za donošenje Obznane. Tada je o monarhiji i kralju rekao: »Nema smisla, da Monarhija traži od naroda, da učini podlost i da sasvim prigne šiju. Nama je potreban . . . narodni kralj. Treba da mu urede njegov položaj u državi, da ne bi zavladao apsolutizam. . . Tko pokuša dirnuti u narodni suverenitet, taj će doći pred sud parlamenta.«¹⁰² Između ta dva govora Stjepana Radića, u Zagrebu je u izvanrednoj misiji boravio nezavisni radikal i dobar poznavalac srpsko-hrvatskih odnosa — Nastas Petrović. On se bio sastao sa drom Lorkovićem i vodio duge razgovore sa Stjepanom Radićem. Na konferenciji za štampu izjavio je novinarima da su »vijesti o njegovom (Radićevom m. o.) boravku u Rusiji potpuno pretjerane.«¹⁰³ Ni to ni rezime pregovora, koji je u obliku pismenog akta bio predan vladi i »drugom ustavnom faktoru«, nisu obuzdali S. Radića da izjavi: »kralja treba ispratiti preko granice sa svim počastima.«¹⁰⁴

Svojevrsnom taktikom čiji se krajnji cilj, iz tadašnje perspektive, mogao teško i naslutiti, a bio je usmjeren ka realizaciji pozicije ravnopravnog partnera, S. Radić, a time i HRSS, odnosno hrvatski narodni pokret, navukli su na sebe odium i »drugog ustavnog faktora«, svih »državotvornih« stranaka i vlade, a svoje saveznike, tj. opoziciju u cjelini, doveli u, gotovo, bezizlaznu situaciju. I pored toga što je djelatnošću HRSS dovedena u nezahvalan položaj, opozicija je, verbalno, u obliku kominikea najoštrije protestirala protiv akta Ministarskog savjeta.¹⁰⁵

Proglašenje Obznane izazvalo je mnogobrojna reagiranja ne samo jugoslovenske nego i inozemne javnosti.¹⁰⁶ Najviši forumi Socijalističke i Komunističke partije Jugoslavije protestirali su protiv vladine odluke o raspuštanju HRSS. U proglasu CK KPJ »Radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije« od 2. januara 1925. razobličena je pozadina akta P-P vlade. Ako se ima na umu odnos vodstva HRSS prema KPJ, onda je ocjena da su »monarhija, Bela ruka, srpska buržoazija i njihova PP vlada objavili i formalno rat hrvatskom narodu«, da »vlada Pašića i Pribičevića udara okove hrvatskom narodu, i hrvatskom republikanskom seljaštvu«, da je »... vlada Pašića i Pribičevića donela . . . novu obznanu protiv seljaštva i HRSS kao i protiv oslobodilačke borbe hrvatskog naroda«,¹⁰⁷ iskrena i ubjedljiva. Upoređivanjem ocjena KPJ i stavova HRSS pozadina Obznane postaje još prozirnija. Dok je CK KPJ upozoravao da je »očigledno da gumene kuglice ne mogu osloboditi hrvatsko seljaštvo . . . da je danas jasno: sila protiv sile! oružje protiv oružja! Bez revolucije nema ni nacionalnog ni socijalnog oslobođenja«¹⁰⁸ vodstvo

¹⁰² *Pravda*, 14. X 1924. i *Jutarnji list*, 13. X 1924.

¹⁰³ *Pravda*, 24. IX 1924.

¹⁰⁴ *M. Stojadinović*, Ni rat ni pakt, Buenos-Aires 1963, 200.

¹⁰⁵ »Na pomolu je jedan monstruoan veleizdajnički proces na osnovu dokumenata, koji su Pašiću već odavno poznati i koji mu za sada nisu smetali da pregovara sa Radićem. . . « *Prema Pravdi*, 9. I 1925.

¹⁰⁶ Balkanska federacija, engleski internacionalisti, indijski seljaci također su na svojevrsan način izrazili svoje neslaganje sa mjerama koje su poduzete protiv HRSS. V. *Borba*, od 22. januara 1925. i 10. februara 1925. i *Glas Slobode*, br. 3, od 1925, 2.

¹⁰⁷ AIRPJ, Zbirka CK KPJ 1919—1941, 152, 83, IV, 1-1 1925.

¹⁰⁸ *Ibid.*

HRSS je insistiralo na pacifizmu i »papirnoj revolucionarnosti«. To je bio ne samo izvanredan dokaz velikih taktičkih razlika između KPJ (NRPJ) i HRSS nego i sve ispraznosti i neuvjerljivosti argumenata P-P vlade.

Svim protestima zajedničko je potcrtavanje neosnovanosti optužbi i ukazivanje na posljedice koje će pretrpjeti ne samo članovi, nego i simpatizeri stranke i hrvatske narodne mase. Sa vijestima koje su dolazile iz Ministarskog savjeta, a naročito objavom Obznane, bez obzira na mnogobrojne proteste i uprkos odluci Sudbenog stola,¹⁰⁹ vlada je s pomoću svojih organa započela najrigorozniju primjenu Obznane. *Neposredno* nakon odluke vlade o poduzimanju sankcija protiv HRSS, Ministarstvo unutrašnjih djela uputilo je područnim organima dopis kojim se traže podaci o ljudima koje bi trebalo ukloniti iz službe.¹¹⁰ Sve sreske uprave financijske kontrole u BiH obaviještene su 2. januara 1925. da »u državnoj službi ne može ostati ni jedan privrženik ove partije«¹¹¹ (HRSS — m. o.). Već 26. decembra 1924. aktivirana je policijska direkcija, a oko Nove 1925. god. policijski organi su izvršili premetačine kod članova HRSS.¹¹² U pojedinim slučajevima provođenja naredbe od 2. januara 1925. vlasti su ispoljavale pretjeranu revnost koja se izrođavala u svoju suprotnost.¹¹³ Uočavanje skale mjera vlasti, poduzimanih na osnovu Zakona o zaštiti države, neodoljivo nameće uporedbu sa nekim zahtjevima iznijetim u »Markovom protokolu«¹¹⁴ i navodi na zaključak o dosljed-

¹⁰⁹ Već 4. januara 1925. nakon premetačina u Seljačkom domu, pohapšeno je cjelokupno vodstvo HRSS na čelu sa S. Radićem. Sudbeni sto (okružni sud) je čin Obznane kvalifikovao kao nezakonit. Na taj način vodstvo stranke je oslobođeno od krivnje iako je i Banski sto potvrdio da ne postoje zakonski razlozi da se vodstvo HRSS drži u zatvoru. Vlada N. Pašića pravila je pravu lakrdiju pošto je vodstvo, koje je izašlo iz zatvora, bilo odmah ponovo uhapšeno. *Težački pokret* od 31. I 1925.

¹¹⁰ Veliki župan u Sarajevu zahtijevao je 27. XII 1924. (što znači da je to t. p. q. n. dopisa Ministarstva unutrašnjih djela) od sreskih poglavarstva podatke u smislu akta iz Beograda. Poglavar sreza višookog u svom odgovoru od 29. XII 1924: »... Čast mi je izvjestiti, a po dokazu sreske ispostave u Varešu da je upravnik ekspoziture okružnog ureda za osiguranje radnika Marko Brđanović, član odbora Radićeve stranke i kao takav istaknuti Radićevac, pa bi se radi toga imao od službe otpustiti. Inače, nema za sada protiv istoga drugoga razloga, za ukonjenje iz službe.« ASRBiH, VZSO 1924/Pov. 32-18-1-3 i 6.

¹¹¹ ASRBiH, fond VZSO, 1924/Pov. 231-5.

¹¹² V. ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 328-2.

¹¹³ Sreskom poglavaru Čajniča stavljen je 15. I 1925. upit zašto je izvršen pretres u stanu Ragiba Memiševića »kad je naredeno da se pretresi imaju obaviti samo u stanicama istaknutih članova HRSS«? Postupak je u odgovoru od 18. I 1925. bio ovako motivisan: »... isti (se) nekoliko mahova, iako pripada JMO povoljno izražavao o Radiću«. ASRBiH, fond VZSO 1925/Pov. 122. Karakteristično je za izvještaje o poduzetim mjerama protiv HRSS: brzina, kojom su slani (što je implicite imalo za posljedicu nepotpunost i nevjerođostojnost), i širina tretmana akcija koje su pripisivane HRSS. Poglavar sreza sarajevskog 2. II 1925. demantirao je izvještaj direktora policije od 24. I. »jer 5. januara nije bila nikakva skupština članova HRSS kod »Laha« već je udruženje lovaca pravilo drugarsko veće, dok o politici apsolutno nije bilo ni govora«. ASRBiH, fond VZSO 1925/Pov. 104-3.

¹¹⁴ Ispostava sreza višookog — Vareš od 19. I 1925. poslala je spisak seoskih starješina koji su kao članovi HRSS razriješeni dužnosti prema članu 18 Zakona o zaštiti države. Poglavar sreza fojničkog istim povodom smijenio je vijeće seoske opštine u Kiseljaku. Ove greške ispravljene su novembra 1925. ASRBiH, fond VZSO 1925/2682. Slično je bilo i sa imaicima oružnih listova.

nosti kursa hegemonista. Širina primjene Obznane, odnosno ekonomski, politički, socijalni i psihološki odjeci mjera vlasti imali su za posljedicu kontroverznost njihovih ocjena.¹¹⁶ Obznana, sama po sebi nepravedna, sa najužim ciljem a najširim posljedicama, nepravilno sprovedena morala je nailaziti na ostru kritiku. Čak je i ministar unutrašnjih djela Boža Maksimović, makar i na riječima, to lično priznao sarajevskom velikom županu: »Državna vlast ne sme se oglušiti o to, kada se na zborovima govori, da je akt vladin za primenu postojećih zakona prema HRSS nasilje i bezakonje. . . Zato naređujem da se u granicama ustava i zakonskih propisa upotrebe sve mere za sprečavanje tog rušilačkog i kažnjivog rada. Ustavu i zakonu mora se pribaviti najpunije poštovanje.«¹¹⁶

Izveštaji o sprovođenju vladine odluke od 23. decembra 1924. omogućavaju sagledavanje interesantnih činjenica i odnosa. Šef odjeljenja Ministarstva vjera zamoljen je da najhitnije dostavi imena i zvanja svih onih činovnika i službenika uopšte sa službom u nadležstvu, a koji su članovi HRSS.¹¹⁷ Podaci su toga Ministarstva za odnos službenika katoličkih centralnih duhovnih vlasti u BiH prema HRSS posebno značajni. Poznato je da je veći broj nižega katoličkog sveštenstva bio vrlo aktivan u političkom djelovanju u čemu se mogu nazirati čvrste veze toga sveštenstva sa svojom pastvom. S druge strane, odnos višega sveštenstva prema HRSS indirektno rasvjetljava i relaciju HRSS — katolička crkva.¹¹⁸

Među pristalicama HRSS provođenje Obznane nije bilo popraćeno incidentima, ali je »Obznana ipak proizvela zabunu . . . , jer mase ne znaju da li će biti poništene kandidatske liste ili ne«.¹¹⁹ Dok se, s jedne strane unutar stranke uoči izbora nastavljao stranački život, doduše pod veoma teškim uslovima, dotle je s druge, u pojedinim organizacijama izbijala na površinu ona za partije toliko karakteristična pojava — borba oko efemernih pitanja. U Sarajevu se npr., prema dnevniku *Večernja pošta* br. 1069 od 28. januara 1925, »u redovima HRSS produžuju trzavice oko predsjedništva kotarske organizacije«. I pored toga što su vlasti neprekidno izdavale naređenja protiv HRSS, što se kurs Obznane sve više zaoštravao, nerijetko je dokazivano »... da su dokumenti protiv HRSS falsifikovani, da se vrše nasilja, bezakonja itd.«¹²⁰ Zbog toga je Policijska

¹¹⁵ Vlast nije pošteđela ni jedan socijalni sloj. Protestni zbor rudarskih radnika u Varešu, 27. I 1925, oštro je osudio »način otpuštanja željezarskih radnika u masi, kojemu je pridat politički karakter«. Vrlo je interesantno da je na pomenutom zboru F. Raušer, kao delegat sindikalne radničke organizacije iz Sarajeva, pokušao dokazati da otpuštanje željezarskih radnika nije uslijedilo iz političkih motiva, već »zbog zastoja rada u željezari... nastalog uslijed krize metalne industrije«. ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 2980-104.

¹¹⁶ ASRBiH, VZSO 1925/Pov. 161-3. Međutim, istog dana (19. I 1925) svim sreskim poglavarima u sarajevskoj oblasti naređeno je da postupaju u smislu zahtjeva ministra unutrašnjih djela.

¹¹⁷ ASRBiH, fond VZSO Pov. 1924, 9-2. Datum dokumenta je pogrešan i umjesto 2. II 1925, treba da stoji 2. I 1925.

¹¹⁸ Odgovorni službenik Odjeljenja ministarstva vjera u svom odgovoru (sine dato) naveo je »... da se među službenicima katoličkih centralnih duhovnih vlasti u BiH kao ni među njihovim služiteljima: ne nalazi ne samo ni jedan otvoreni pristaša HRSS već katolički bogoštovni funkcionari uopšte ne simpatišu ni na kakav način niti podpiru pomenutu stranku...«, ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 9-3.

¹¹⁹ ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 2980-104.

¹²⁰ ASRBiH, fond VZSO, 1924/Pov. 261.

direkcija sarajevske oblasti dobila naređenje »da se provede stroga policijska cenzura štampe, koju treba najhitnije i najrigoroznije sprovesti«. ¹²¹

I ranije su pojedini hrvatski listovi: *Neutralna seljačka republika Hrvatska*, *Politika bosansko-hercegovačkih Hrvata* ili *Hrvatsko jedinstvo* dolazili pod udar cenzure no taj se put odluka vlasti proširila na svu štampu koja bi pisala u korist HRSS. Pošto je predizborna aktivnost bila u neprestanom usponu, izborna je vlada pretpostavljala da će lišavanjem HRSS i toga moćnog sredstva agitacije i propagande doprinijeti ostvarenju njenih krajnjih ciljeva. To više što je, po unutrašnjem redu organizacija HRSS, praćenje posebne partijske štampe imalo značaj pravila. ¹²²

Sa približavanjem izbora sve je uočljivija opsežnost vladinih mjera na osnovici odluke Ministarskog savjeta od 23. decembra 1924. U pojačanoj aktivnosti državnih organa, kao što se može uočiti, »repertoar« mjera bio je potpun. Računalo se na one prve, lakše ostvarljive, neposredne rezultate koji će doći do izražaja već na februarskim izborima, i koji će utrti put konačnom cilju hegemonista — *eliminisanju* najnezgodnijih faktora sa terena vlasti.

Uprkos svemu tome veze vodstva HRSS sa Bosnom nisu prekidane. Unatoč izričitoj naredbi sreskom poglavaru Fojnice od 2. februara 1925. »da najenergičnije suzbija . . . svima zakonskim sredstvima u svome području svaku agitaciju i svaki rad« ¹²³ (HRSS — m. o.) ovaj je mogao konstatirati: » . . . predsjednik kotarske organizacije HRSS Zihno Buljina iz Fojnice otputovao je . . . 6. o. m. (februara — m. o.) . . . vozom u Zagreb radi dogovora, da li će zadržati mandat sarajevske oblasti«. ¹²⁴ Zbog aljkavog rada podređenih ili iz straha da prikaže pravo stanje, Policijska direkcija za BiH poslala je županu sarajevske oblasti 17. februara 1925. nevjerodostojan izvještaj po kome » . . . nijedan viđeniji pristaša HRSS nije od dana dostave Vašeg naređenja (2. februara 1925 — m. o.) putovao u Zagreb. U tu svrhu bio sam odredio posebne organe koji su kontrolirali sve vozove koji kreću prema Brodu . . .« ¹²⁵ Najvjerojatnije je da se, osim navedenih razloga, radilo i o neprekinutoj djelatnosti HRSS, koju su policijski organi ponekad svjesno previdali, a nekad je nisu mogli ni otkriti. U prilog toj tvrdnji ide i podatak naveden u bilješci 113 i komentar uz taj podatak da je . . . »g. direktor (policije Sarajevo — m. o.) . . . bio i suviše brz u svojoj pretjeranoj revnosti« pa mu se skreće pažnja »da u varoši Sarajevu ima više mesta, gde se pristaše zaista skupljaju te da bi se o njima povelu malo više računalo«. ¹²⁶

Iz Ministarstva unutrašnjih djela lansirane su nevjerovatne vijesti koje su stvarale posebno raspoloženje prema HRSS. Tako je 2. februara 1925. velikom županu — Sarajevo prenesen izvještaj komandira žandarmerijske

¹²¹ Ibid.

¹²² » . . . svaki član odbora mjestne organizacije mora od nove godine 1925. držati *Slobodni dom*, a nije li to radi siromaštva moguće, neka ga drže dvojica, trojica zajedno. Ujedno se ima preporučiti svim pismenim pristašama da bar kroz izbornu vrieme čitaju *Dom Slobodni dom*, 17. XII 1924.

¹²³ ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 310-7.

¹²⁴ Ibid, folio 4.

¹²⁵ Ibid, fol. 2.

¹²⁶ ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 194-3.

stanice Topusko: »izvještavam da sam sa vrlo pouzdane strane doznao da se u krugovima Radićevih pristaša drži više nego sigurno da će na dan izbora buknuti revolucija i to tako da će seljačke mase poseći državne telegrafe i telefone, te oštetiti željezničke pruge i važne mostove, a zatim razoružati žandarmeriju... te se domoći njezina oružja i sa istim se boriti protiv vojske na život i smrt...«¹²⁷ Velikom županu sarajevske oblasti bilo je preporučeno da preduzme »energične mere i da...svaki ovakav pokret zakonskoj odgovornosti podvrgne«. ¹²⁸ Iluzorno je dokazivati neautentičnost tih heretičkih nakana, ali treba istaći ostale posljedice postupaka vlasti. Jedna od najraširenijih pojava bile su premetačine. Broj izvora pokazuje da se radilo o sistematskoj akciji. Značenje njihovo je u tome što su bile, uglavnom, »uvertira« za niz drugih mjera. Gotovo bez izuzetka, svi službenici koji su se eksponirali kao pristaše anatemišane HRSS dolazili su pod udar vladine odluke. Nije se pravila razlika između državnih i privatnih namještenika. Izvještaj ispostave sreza visočkog u Varešu od 11. februara 1925. veoma je tipičan, jer potvrđuje to stanovište. Iz njega se vidi da je ispostava, na osnovu člana 18. Zakona o zaštiti države, nakon premetačina izvjesnim nepouzdanim licima oduzela oružje. »Nadalje je tim povodom smijenila sve seoske starješine i gradske občinske vječnike« za koje se znalo da su članovi, ili da simpatišu HRSS. Što se tiče privatnih namještenika »naređeno je poduzećima koja rade sa državom da iste uklone«. ¹²⁹

Logično je da neke vladine mjere nisu imale za cilj samo izbornu destrukciju HRSS. To potvrđuje i suština nekih njenih poteza poslije 8. februara 1925. Boža Maksimović, koristeći se navodno pronađenim memorandumom koji je S. Radić poslao u Moskvu i izvještajem vodnika Jastrebarskog žandarmerijskog voda od 21. januara 1925, dolazi do zaključka da »ovaj izvještaj utvrđuje, da se pristupilo neposrednim mjerama, da se sadanji ustavni poredak u državi nasilno sruši i prevratnici uzmu državnu vlast u svoje ruke... zato vam preporučujem, da sa podrčnim Vam vlastima i žandarmerijom živo nastanete (nastojite — m. o.) da se ove prevratničke organizacije otkrivaju i njeni članovi podvrgavaju zakonskim odgovornostima«. ¹³⁰ Iz Radićevog se memoranduma vidi da je riječ o tzv. »odelenjima za zaštitu slobodnih izbora«, a iz izvještaja jastrebarske žandarmerije o »seljačkoj policiji za određeno biralište« (u Krašiću — m. o.). Sve to govori o zabludama režima i njegovom nepoznavanju pravog stanja u organizacijama HRSS. Oni koji su morali biti najpodrobnije upućeni u djelatnost HRSS dozvoljavali su sebi da ne znaju ništa o »čuvarima kutija HRSS koji su se, pred izbore, po pravilu svugdje postavljali«. ¹³¹ U svakom slučaju to je bio paravan iza kojeg se slobodno moglo atakovati na članove i organizacije HRSS. Kao što je Policijska direkcija za BiH podnijela negativan izvještaj o premetačinama čuvara kutija HRSS, tako je, npr. i iz Vareša, javljeno: »Iz sveg proizlazi da se

¹²⁷ Ibid, br. 332-2.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. br. 417-1.

¹³⁰ ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 445.

¹³¹ Za tu svrhu umnožene su na šapirografu »Upute za čuvare kutija na biračkim mjestima« ASRBiH, VZSO, 1924/Pov. 387-12.

kod niti jednog čuvara kutija HRSS nije našlo ništa od kompromirajućeg političkog materijala.¹³² Uz to je neki Pogarčić kažnjen za neovlašteno držanje neupotrebljivog baruta i dinamita, te nekih pokvarenih dijelova puške kremenjače, sa 60 dana zatvora, a Ante Jozelić iz Očevlje »će na osnovu dobivenog rezultata biti policajno kažnjen za neovlašten posjed upute za čuvanje kutije HRSS, dva vojnička bodeža i gvožđa za hvatanje lisice«.¹³³ Podaci o čuvarima kutija HRSS, bez obzira na opštu ocjenu HRSS kao hrvatskog narodnog pokreta, indirektno potvrđuju da se radi o organizaciji u kojoj su zastupljeni gotovo svi slojevi hrvatskog naroda.¹³⁴ Od dvadeset i sedam čuvara kutija u Sarajevu uz željezničara, konobara, zidara, kolara, električara, soboslikara, kovača, čebedžiju, nalazili su se po jedan privatni činovnik, bivši policijski agent, pravnik, građevinar i inženjer, dakle lica koja se nisu mogla naprečac navesti na propagandu HRSS nego su se tu našla iz uvjerenja. Neki od njih kao »... inženjer Miho Juričević (koji radi sa ovdašnjom direkcijom državnih željeznica) ... dobija i sve lificacije mašinerija za sva rudarska preduzeća u Sarajevu«,¹³⁵ takvim političkim držanjem doveo je svoj položaj u pitanje. Bez obzira na socijalnu pripadnost, Zakon o zaštiti države podjednako je pogađao sve pristalice HRSS.

Umjesto zaključka moglo bi se iz izloženog izvući nekoliko konstatacija. Prije svega: na terenu BiH odluka Ministarskog savjeta od 23. decembra 1924. provođena je maksimalno široko i rigorozno. Pod širinom podrazumijeva se raznovrsnost mjera koje je vlast poduzimala i u isto vrijeme, dijapazon njihovog rasprostiranja. Nerijetko su se na osnovi nedovoljno ubjedljivih podataka ili čak insinucija poduzimale sankcije. Zbog en général stava prema HRSS, pod udar su jednako dolazili i obični članovi i istaknutiji aktivisti i organizacije u cjelini. Rigoroznost se ispoljavala u posljedicama koje su proizlazile iz poduzetih kaznenih mjera. Najčešće je svrha bila onemogućavanje organizacionog djelovanja, bilo pojedinačnog, bilo kolektivnog. Ali, najteži su bili slučajevi ugrožavanja egzistencije članova HRSS i njihovih porodica.¹³⁶ To je dolazilo od izražaja naro-

¹³² ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 387-14.

¹³³ Ibid. Taj slučaj je, u nizu sličnih, vrlo tipičan. Jozelić, kao HRSS-ovac bio je smijenjen, a na njegovo mjesto »ex off« postavljen je Ivo Jakić »iako je velika većina sela protiv njega«. ASRBiH, fond VZSO, 1925/Pov. 2642-6 od 15. IX 1925. Na izborima za novog kneza 1. XI 1925. od 55 birača glasalo je samo 19 lično i 13 posredno. Ostali dezinteresovani »nisu izboru htjeli prisustvovati«.

¹³⁴ Interesantno je poređenje strukture aktivista organizacija npr. HRSS u Fojnici i Sarajevu. Dok je u Sarajevu socijalni sastav imao zanatlijsko-sitnosopstvenička obilježja, u fojničkom srezu je predominantno njihovo seljačko porijeklo. Zbog toga se pri takvim rezonovanjima u uslovima neizdiferencirane strukture stanovništva BiH, mora voditi računa o specifičnosti dotične sredine. Ibid, 387-7 1925.

¹³⁵ ASRBiH, fond VZSO/Pov. 1925, 377-3.

¹³⁶ Sreski poglavar u Visokom dobio je naređenje 21. II 1925. da Lj. Dusparu oduzme »...oružje, ako ga ima, pa makar imao i dozvolu za njega«. ASRBiH, fond VZSO 1924/Pov. 386-6. Veliki župan u Sarajevu dobio je obavijest 14. II 1925. da je »Ramo Djedović po zanimanju lugar tip koji se ne sme u državnoj službi držati«. ASRBiH, Fond VZSO 1925/Pov. 319-1. Za Miju Prkića koji je bio »organizovani član HRSS ali se nikada nije bavio agitacijom za tu stranku (HRSS), i uvijek se ispravno ponašao prema svojim sugrađanima Srbima pravoslavne vjere« zauzelo se nekoliko uglednih težaka Visokog da ga se povrati u službu na željeznici »jer je nastala bijeda u kući njegovoj, pošto imade petoro djece, a nikakvog imetka«. V. ASRBiH, VZSO, 1925/Pov. br. 984.

čito kod izгона iz mjesta boravka. Kri­tička ocjena odnosa režima primje­nom Obznane prema članovima HRSS do­vodi do saznanja kako je zapra­vo »velika politika«, kojoj je, navodno, državno jedinstvo bilo krajnji cilj do krajnosti zaoštravala hrvatsko pitanje i usmjeravala zajedničku državu ka dezintegracionim procesima. Pošavši od pogrešnih pretpostavki da će eliminisanjem HRSS prokrčiti put hegemonizmu u praksi, vlada N. Pašića i S. Pribičevića, kao i njeni sljedbenici nužno su, i na terenu BiH, i u drugim krajevima, došli do pogrešnog zaključka, tj. sami sebe su doveli do paralogizma.

Svi potezi vlasti, zasnovani na odluci vlade od 23. decembra 1924, a usmjereni protiv HRSS koliko je god trebalo da imaju za posledicu njen raspad toliko su zapravo utjecali na narastanje kohezionih faktora i kod Hrvata Bosne i Hercegovine i kod Hrvata uopšte.

Hrvatsko narodno zastupstvo i S. Radić, polazeći od saznanja da »hrvat­ski republikanski seljački pokret obuhvaća čitavi hrvatski narod (kurz. T. I.) tj. blizu četiri milijuna seljaštva, preko sto tisuća radništva i kojih desetak tisuća školane inteligencije«,¹³⁷ bez obzira na sve progone ne samo vodstva i pristalica, nego i Hrvata uopšte, ostajali su na zauzetim pozi­cijama ne mijenjajući ni taktiku ni strategiju borbe. Sa formalne strane Obznana je stajala na labavim nogama. Tvrdnja da se S. Radić pove­zao s tzv. Makedonskom revolucionarnom organizacijom bila je obična insu­nuacija. Dalje od 1918, ni HRSS ni njen vođa nisu nikad i nigdje vodili sistematski organizovanu propagandu protiv vojske, a dr Maček je, osim ličnog javnog priznanja da je boravio u sovjetskom poslanstvu u Beču, za 13. septembar imao čak i neoboriv alibi.¹³⁸

S čisto praktične strane Obznana je *promašila* svoj cilj, jer su u prvoj polovini decembra bile dovršene »sve kandidatske liste HRSS«. ¹³⁹ Koliko je na osnovu toga famoznog akta sprovedeno političko nasilje nad Hrvati­ma uopšte, ili pristašama HRSS posebno, toliko je, zvuči paradoksalno, HRSS imala od toga korist.¹⁴⁰ Usprkos sve jasnijoj spoznaji da se interesi ni seljaka ni radnika objektivno ne mogu rješavati politikom *saradnje* sa vladajućim buržoaskim strankama i kompromisima sa monarhijom, hrvat­ski narodni pokret, pod vodstvom HRSS, nije imao šansi da izađe iz ćorsokaka.

U svojim nastojanjima da izbore konačni uspjeh i HRSS i vladajući fak­tori ispoljili su zadivljujuću upornost. To je bila borba bez pobjednika. Kralj Aleksandar i P-P vlada očito su potcijenili snagu i HRSS i hrvat­skog narodnog pokreta. Njih nije bilo moguće ni trenutno eliminirati, a kamoli potpuno ukloniti sa političke scene.

¹³⁷ *Slobodni dom*, 20. VIII 1924.

¹³⁸ *Sten. bel. Narodne skupštine* 1925, I, 27. i M. Dimitrijević, *Mi i Hrvati*, Beograd 1939, 152.

¹³⁹ *Slobodni dom*, 17. II 1924, 2.

¹⁴⁰ Izvanredno je to ocijenio Ivan Pernar saradniku *Politike*: »Zabranjena nam je agi­tacija, ali nam ona više nije potrebna, jer će policija u ime vlade svojim nasiljem od sada agitovati za ličnosti koje uhapsi.« M. Dimitrijević, *Mi i Hrvati*, n. dj., str. 154.

Pasivna rezistencija, trpljenje svakovrsnih progona, pacifizam, antikomunizam, »papirnata revolucionarnost« i druge »osobine« uticajnih hrvatskih političkih faktora, ispoljene u toku opšte političke krize, posebno objavom Obznane, imale su isto polazište i ishodište: hrvatsko pitanje tumačiti i rješavati kao ustavno, ne izazivajući pokrete masa koji bi imali, možda, za posljedicu promjenu imovinskih odnosa. Tu se krilo objašnjenje *taktike* svih zainteresiranih buržoaskih faktora. Njihov *klasni* položaj determinirao im je i taktiku i strategiju. Drukčiji stav uvjetovao bi rušenje njihova buržoaskog poretka. Toga su bile svjesne obje strane kad su nakon izbora 8. februara 1925. započele novi zajednički kurs popuštanja i saradnje.

SUMMARY

THE APPLICATION OF THE *OBZNANA* AGAINST THE HRSS AND THE CONSEQUENCES THIS HAD ON ITS FOLLOWERS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The author analyses the great-Serbian regime's policy towards the Croatian Republican Peasant Party (HRSS — *Hrvatska republikanska seljačka stranka*) as regards the consequences this had on the party-members in Bosnia and Herzegovina. The survey starts in 1918, but the main accent is on the period between 1924—1925. This is because at the end of 1924 the Law for the Protection of the State (*Zakon o zaštiti države*) was, by a special decision of the government, which felt itself to be increasingly threatened in the unstable situation in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, extended to the HRSS. This decision was applied very rigorously and widely in Bosnia and Herzegovina. Sanctions based on doubtful facts or obvious insinuations were often taken even against ordinary members of the HRSS, only to disable the party's work. Most difficult were those cases in which the existence of the HRSS's members, or of their families, was imperiled. The enforcement of the *Obznana* against members of the HRSS led to the conclusion that the »great policy«, whose final goal was, allegedly, the unity of the state, was making the Croatian question even more acute. Starting from the mistaken supposition that they would, by eliminating the HRSS, pave the way for hegemony, N. Pašić's and S. Pribičević's government, and its followers, reached erroneous conclusions both in Bosnia and Herzegovina and in other regions, and so brought themselves to a paralysism. All the actions of the authorities, based on the mentioned government decision of 1924, and directed against the HRSS however much they were aimed at the break up of the party, in fact influenced the growth and strengthening of cohesive factors among Croats in Bosnia and Herzegovina, and among Croats in general.